

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

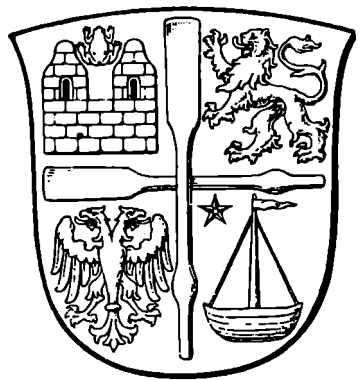
Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fra Holbæk Amt 1992

Fra Holbæk Amt

Årbog for Historisk Samfund for Holbæk Amt

1992

HISTORISK SAMFUND FOR HOLBÆK AMT

Holbæk 1992

Fra Holbæk Amt 1992
Redaktion: Peter Korsgaard

Omslag: Ingeborg Møller, født Partsch, formand for
Kvindevalgretsforeningen for Kalundborg og
Omegn. Tegnet 1904 af Johannes Andersen,
senere Glob

Bogen er sat med New Baskerville
og trykt på Uno-Cote
i Holbæk Amts Bogtrykkeri

ISBN 87-87575-17-5
ISSN 0107-878x

Indhold

Sten i havegærderne 7
Af Jørgen Ahlefeldt-Laurvig

Den uundværlige skov
– om bondens afhængighed af herremandens skov
i slutningen af 1700-tallet 15
Af Poul Carlsen

Et par bissekræmmere 27
Af N.H. Frandsen

Gudmindrup Brugsforening
– de første år 33
Af N.H. Frandsen

En radikal pioner og hans tid 47
Af Ib Nielsen

Kvindevalgretsforeningen for Kalundborg
og Omegn 1907-15 59
Af Hanne Rikken Nielsen

Historisk Samfund for Holbæk Amt 1992 89

Sten i havegærderne

Af Jørgen Ahlefeldt-Laurvig

Rundt om i herregårdenes omgivelser finder man ofte levn fra tidligere byggeperioder, og noget af det mest uforgængelige der er at finde, er sten, som har været anvendt til bygningsformål. Her danner omgivelserne omkring Eriksholm ingen undtagelse.

Efter reformationen var der adskillige bygninger, klostre og kirker som grundet trosskiftet blev overflødiggjorte, og tidligere artikler i Historisk Samfunds årbøger har kunnet fortælle om eksempler på sådant. En beskeden kirketomt i Labæk vidner endnu herom.

På det tidspunkt var lensmanden på Holbæk Slot Christopher Festenberg Pax, som også ejede den nu nedlagte herregård Torup i Ågerup sogn. Allerede i 1570 havde Pax fået livsbrev, han havde så tidligt som i 1564 begyndt sit virke i Holbæk.

Grundet på fundet af ribbesten og kæmpestore granit-kvadere må det forekomme sandsynligt, at Pax har hentet meget bygningsmateriale i Holbæk til forskønnelse af Torup, et bygningskompleks bestående af to parallelt liggende huse, det ene E-formet med et trappetårn på bygningens midte. Se side 8.

Efter svenskekrigene 1657-60 kom der en genopbygningens tid efter svenskernes hærgen. Ikke mindst Københavns befæstning havde vist sig utilstrækkelig, og i 1661 modtog Berete Clausdatter Mund, enke efter Christopher Pax's søn Mogens,

Billedet af biskoppens hus i Lund giver et indtryk af udseendet af den del af Thorups stuehus, der havde trappetårn. Gavlene og de vandrette bånd må have været næsten identiske.

Mogens, et brev fra Kong Frederik III, hvori kongen fortæller, at han har bragt i erfaring, at der i Torups havegærde ligger store prægtige sten, som kongen ønsker bragt til København til de igangværende byggerier der.

De store sten har antagelig været bragt til Torup i håbet om, når gunstigere tider bød sig, at man kunne bygge en forbindelsesfløj imellem de to huse på stedet.

Kongens bud kunne man ikke sidde overhørigt. De kom da også efter nogle vanskeligheder til København, og må antageligt være blevet benyttede ved færdiggørelsen af bygningerne i Kastellet.

I efteråret 1682 mageskiftede Berete Munds søn, Holger Pax, Eriksholm og Torup i en handel med Admiral Niels Juel, som ejede Sæbygård ved Sæby i Jylland, og i 1689 fik admiralen tilladelse til at nedbryde Torup og lægge dens jord ind under Eriksholms hovedgårdstakst. Ved denne lejlighed skaffedes der bygningsmaterialer til udvidelse af den store lade på Eriksholm, og samtidig fik Niels Juel også herligt bygningsmateriale til sit nybyggeri på Kongens Nytorv i København.

At genanvende bygningsrester i den store stil var ikke ukendt på torvet, idet naboejendommen, det nuværende Charlottenborg, delvis var blevet bygget af sten hentet fra slotsruinen Kalø på Djursland, hvorfra Ulrik Frederik Gyldenløve, som havde Kalø i forlening, må have fragtet utallige ladninger sten til København.

Ser man i dag på Niels Juels palæ, som nu er blevet til Frankrigs Ambassade, ses der utroligt store og fine sten, både ud imod torvet og ned ad Bredgadesiden, i palæets sokkel.

Ved dræningsarbejde i området, hvor Torup tidligere lå, fandtes en herlig kvadersten af nogenlunde samme format, og da størrelsen efter sjællandske forhold er så relativt usædvanlig, må det være rimeligt at formode, at stenene oprindeligt har været anvendt enten i kirke- eller klosterbygninger i Holbæk, eller også fra klosterbygningen på Munkholm. På voldstedet fandtes nemlig også rester af kridtstensbånd, som meget vel kan stamme fra sidstnævnte sted.

Sokkelen på Niels Juels palæ med de store og fine sten.

Niels Juels datter Vibeke arvede det udvidede Eriksholm, og hun giftede sig med en slægtning Gregers Juel, som i forvejen var meget jordbesiddende her på egnen. Gregers Juel havde nemlig Trudsholm i Hornsherred, Aastrup ved Elverdammen, Holbæk Slots Ladegaard og Kongsdal.

Ægteparret anlagde i øvrigt haveanlægget på Eriksholm, som endnu er præget af barokstilens linieføringer, med alléer og klippede hække. Huset må de antageligt også have moderniseret, da det jo var op imod 100 år gammelt, da de flyttede dertil, og såvel stil som smag jo nok havde ændret sig noget i den mellemliggende tid.

For en del år siden kom jeg forbi smeden i Tjebberups have, og i stengærdet dér var der en del smukt tilhuggede sandstensfragmenter. Jeg fik lov til at få dem hertil, da smedens familie oprindeligt havde fundet dem i en stenbunke, efter at Eriksholms avlsgård var blevet nedbrudt og flyttet i 1913. Stenene må antageligt have ligget indtil da i et rum, da de i realiteten var for smukke til bare at kassere, men for særprægede til anden anvendelse.

Smeden kunne imidlertid også fortælle om endnu en spændende sten; den var i henhold til beskrivelsen med to engle på. En livlig fantasi fik dem til muligt at være noget med en form for »ejerplade«, som eventuelt kunne have siddet over en dør, enten på Eriksholm, eller endnu bedre om muligt på

De to kyssende engle fra en kaminoverligger blev hjemløse, da det tidligere Eriksholm blev revet ned omkring 1785. Først i et stenmagasin, dernæst i smedens have i Tjebberup og endelig i en have i Rødovre.

Da Eriksholm avlsgård blev nedrevet i begyndelsen af dette århundrede, blev en masse fine tilhugne sten til overs. De stammede fra Torup. Her ses de anvendt til et trappeparti.

Torup. Chancerne for en form for indskription var der jo da også.

Desværre var stenen jo nu væk; den havde for år tilbage haft sin plads ved foden af flagstangen, men i krigens dage havde der været en skaffet medarbejder, som, da han rejste til en anden plads, var blevet glædet med netop stenen med englene. Heldigvis var alle forbindelser til den nye ejer ikke brudt, idet man vidste, at smedevenden havde en datter inde ved København, muligvis i Rødovre. Det kunne jo være, at hun kunne huske, hvad der var blevet af stenen.

Turen gik til en stille villavej i Rødovre, og her var heldet virkelig taget med. Damen huskede udmærket stenen, for – den lå ude i haven ved hendes flagstang!

Stenen viste sig at være en kaminoverligger, hvor man ser to engle som kysser hinanden. Det må være tænkeligt, at en

sådan kamin har været at finde i boudoiret hos Vibeke Juel eller hendes svigerdatter, som efterfulgte hende på Eriksholm.

I øvrigt, da Eriksholms gamle avlsgaard blev nedbrudt, så var det ikke alle de store sten, som havde ligget i grunden dér, som kunne anvendes i de nye bygninger, hvor gården blev genopført. Disse sten blev brugt i Eriksholms have til en stentrappe, (se side 11) hvor man tydeligt ser, at det er genanvendte sten. Nogle er fra en port, hvor der har været en bue af granitsten. Hvor de oprindeligt har været, ved vi ikke i dag.

Ladebygningen havde gavle hen over portpartiet, og i den trekantsgavl, som vendte imod hovedbygningen, blev der i begyndelsen af 1750erne anbragt et urværk udført af den kendte tårnursmager Ingvard Hansen i Ballerup og dateret 18. Martii 1753. Her var lodderne, som trak værket, to store granitsten med jernkroge til ophænget. Den ene blev fundet ude i skoven for en del år siden, den anden lå et sted i haven. Se nederst på siden.

Endnu en sten, som havde haft en anden funktion, nemlig gårdens »ridesten« – som man benyttede sig af ved påstigning eller afstigning af hesten ved hoveddøren, ligger et underligt

Lodderne til urværket.

»Ridestenen«.

sted. Mine farforældre havde ude i skoven et sted, hvor de begravede deres hunde, efterhånden som de ikke kunne læn- gere. Farforældrene har nok haft tanken at sætte en sten, som kunne minde om dejlige hunde og herlige dage. Det blev ved ideen, og stenen, som også er utroligt smukt tilhugget, ligger også og minder om anden benyttelse. (Se side 12).

Den uundværlige skov

– om bondens afhængighed af herremandens skov i slutningen af 1700-tallet

Af Poul Carlsen

I oldtiden var der rigeligt med skov i Danmark, og rydning blev en nødvendighed for at give plads for agerdyrkning til den voksende befolkning. Dengang var skoven allemands eje. Enhver kunne frit hente det nødvendige træ til tømmer og brændsel og frit slippe sine husdyr ind i skoven for dér at finde føden.

Men i middelalderen sættes der grænser. Det blev kongen, kirken og stormændene, der blev jordejere og krævede landgilde af fæsteren for dennes brug af jorden. Dog stod der i Jyd-ske Lov fra 1241, at hvor kongen ejede jorden, havde bonden ret til skoven. Men sådan skulle det ikke fortsætte. Senere i middelalderen lagde jordrotterne også beslag på skovens træer, og bonden måtte nøjes med det, der blev »udvist«. Han måtte heller ikke længere frit slippe sine svin ind i skoven for at foretære dens frugter. Nu måtte han betale oldenafgift i form af penge eller flæskesider.

Når kongen hævdede sin ret til skoven, var det dog først og fremmest for jagtens skyld. For at have et tilholdssted under jagten oprettede han forskellige steder i landet jagtgårde, hvorfra ejendomsretten også kunne administreres.

Et eksempel på dette finder vi i det nordlige Odsherred, hvor kongen var både jord- og skovejer. I Asmindrup by, tæt ved kirken, lå en sådan jagtgård, hvor bønderne kunne aflevere deres landgildekorn og flæskesider for oldensvineophold i

skovene. Her opmagasinerede jagtgårdsmanden kornet og nedsaltede flæsket i sulen.

Gården havde tre fløje. I den ene var kornmagasin, i den anden boede jagtgårdsmanden, og i den tredje fandtes kongens gemakker for ham og hans følge. Her hvilede han ud efter en anstrengende jagt. Hvor ofte der har været kongelige gæster her, vides ikke, men i Christian IVs kalender kan vi læse, at han opholdt sig i Asmindrup i tre dage i begyndelsen af august 1601. Han gik på jagt, betalte regninger og fik endog tid til at skrive ikke mindre end 11 breve under sit ophold på jagtgården.

I de følgende 100-200 år gik det hårdt ud over skovene: skånselsløs hugst til skibe og slotte, hærgende krige, mens der ikke kom nyplantninger, og den selvsåede opvækst blev beskadiget af husdyr og gærdselhugst. Inde i skoven opstod der lysninger med åbne græssletter og et enkelt træ hist og her...

Ganske vist greb kongen ind med forordninger, men det blev først, da tyskeren J.G. von Langen blev indkaldt i 1763, at en egentlig skovdrift blev sat i system. Alene i Nordsjælland blev der hugget ca. 1.000 ha skov, men overalt blev der plantet nyt. Fra kongens skove spredte denne lærdom sig nu til private skovejere i hele Danmark.

Til at stå for den praktiske gennemførelse af reformerne blev der ansat folk ved forstvæsenet. De kaldtes skovbetjente, hvilket antyder, at de havde en tilsynsmyndighed, som da også kom til udtryk gennem deres instruks, hvori det hedder, at de som skovbetjente måtte være påpasselige ved dag som ved nat, »for at intet, det være sig egentlige træer, gærdsel eller andet i skoven opvoksende, bliver stjålet«. En skovrider blev ansat for at føre tilsyn med alle godsets skove, mens der ved den enkelte skov blev ansat en skovfoged, der skulle plante indkøbte træer, omflytte unge træer og sanke skovfrø, når det blev forlangt.

Hvis vi nu følger i en skovejers fodspor ved at læse hans dagbog, vil vi se, i hvilken grad af afhængighed beboerne inden for godsområdet var af de »udvisninger« af træ til byggematerialer, brændsel, redskaber, værktøjer, husgeråd etc., som godset tildelte den enkelte.

Godset er Løvenborg, og godsbesidderen er baron og amtmænd Michael Herman Løvenskiold. Baroniet omfattede de to herregårde Løvenborg og Vognserup. De var begge bortforpagtede for en længere årrække, men ikke de til baroniet hørende skove.

Vi vælger at følge året 1789.

1. og 2. januar

»Udvist til Løvenborg staver 30 læs, til Vognserup 20 læs ask, og en 50 læs kvas til nødtrængende fattige«.

De mange læs staver skulle bruges ved risgærderne, der heggede vang og vænge, og som hvert år måtte efterses og delvis fornyes. Til de lodrette staver var askegrene velegnede, mens fletværket kunne være af pil, hassel eller ask.

Den tids patrimoniale forhold og baronens sociale ansvar gør sig gældende fra årets første dag ved tildeling af brændsel til de fattige.

3. januar

»I Løvenborg skov hjemkørt savkævlerner med egeslæder... til dato hjemkørt til mig 24¹/₂ favn brænde, 12 læs aske gavntræ, 4 bøge ditto, tre ditto ege... givet Jens Andersen i Mårsø et læs gavntræ for at passe fiskene i gadekæret«.

Baronen havde sat karper og karusser ud i voldgravene, men også i landsbyernes gadekær. Desuden er her et første eksempel på træ som modydelse for en tjeneste.

6. januar

»Lånt to gamle heste i 14 dage for at køre savkævlerner hjem fra Løvenborg skov, hvilket begynder på torsdag med 4 heste og 6 lejede husmænd«.

Godset havde kun et par enkelte arbejdsheste, da fæstebønderne selv bragte heste med til hovarbejdet. Derfor måtte der lånes heste. Husmændene fik dagløn, men måtte også gøre arbejde for at bo i godsets huse.

14. januar

»Givet af min udvisning i Hesselet 2 bøge til præsten i Butterup på 1 1/2 favn, Anders Madsen to læs kvas, Jens Skræder et læs, Lars Vægter et læs og Mads Kusks moder et læs etc.

Antaget Peder Madsen til skovfoged på Løvenborg efter instrux for 10 rdr. løn, 13 rdr. sulepenge, 4 rdr. for [at holde] grøfter til vænget, 3 tdr. rug, 3 tdr. byg, tørv 10 læs, hø 2 læs til en ko, men ingen gris, han erholder Hyrdeledshuset til beboelse... Antaget til skovfoged i Æbeltved den gamle skovfogeds søn... på samme vilkår, men beholder de gamle til plads i Hospitalet falder«.

Baroniet have opført et hus i Butterup by over for kirken, kaldet Hospitalet, her havde gamle og fattige gratis husly og fik tildelt 50 rdr. om året til deling. Ved folketællingen i 1787 boede der 10 meget gamle personer i huset. Det er således forløberen for de senere fattighuse på landet.

22. januar

»Det resterende savtlømmer hjemkørt ved egne heste og fem bønder-slæder; og tre favne brænde til forvalter Høst«.

I vintertiden udnyttes frost og sne til kørsel med slæder, da vejene var dårligt holdte og vognene skrøbelige. En slædetur til København, ca. 70 km, var ingen sjældenhed. Postkuskene skulle foruden de postale opgaver også frem med produkter som smør, oste og vildt«.

23. januar

»Bestilt en slæde til Thorkild i Tuse med 100 kragetræer, som gør 2 rdr. 11 skilling«.

Fra godsets depot af alskens træ: bjælker, stolper, løsholter, spær og kragetræer hentes nu 100 af de sidste i en byttehandel med en slæde. Hvad Thorkild skulle give i modydelse, får vi ikke at vide, men han har formentlig skullet køre brænde fra skove.

28. januar

Tilladt Regstrup, Nørup og Butterup bønder, så mange som vil, at slå

*Carl Michael
Herman
Løvenskiold
(1751-1807),
lensbaron til
Løvenborg.*

trundter i nr. 5 mod Løvenborg . Tilladt de fattige fra idag til den 19. april at sanke brænde i Løvenborg skov hver lørdag«.

At slå stød op, trundter, er altså ikke en forteelse, der stammer fra 2. Verdenskrig, men er langt ældre.

31. januar

»Ladet hente ved Kundbyerne 12 læs ask til brænde af de træer, som er skovede til gærde-pæle. På mandag skal bøge skæres til planker i Lodskov til brøndene i Tuse og Butterup«.

I enhver landsby var der en bybrønd, en fælles brønd. Det er her, der skal sættes et brøndværn af bøgeplanker i de to landsbyer.

I de næste måneder fortsætter baronen med at tildele brændsel til alle sider, ofte som betaling for udført arbejde. Ud over træ fra skoven havde man tørv at fyre med til opvarmning og madlavning, men adgang til en tørvemose skete også efter bevilling fra godset. I bondens fæstebrev stod der ofte, såfremt en tørvelod hørte til gården, at der kun måtte skæres tørv til eget forbrug.

Men træ var en nødvendighed til andet end det allerede nævnte.

2. februar

»Aorderet med favnehuggerne i Østrup skov, at de af de udviste træer, som de fælder for bønderne, skal udtage staverne til husmændene, som sætter gærde i Gungemosen for 8 skilling pr. 100 favne«.

Bønderne får altså træ, mens det er lejede folk, der fælder skov og sætter gærder omkring hovmarken.

7. februar

»Givet Rasmus Jensen i markhuset ved Tingved 40 par kragetræer af beholdningen på Vognerup, givet Lars Andersen i Boruphuset 4 stolper til et fag hus«.

»Vedgjort pilene og lindene i alleen til Lodskov, skårne de knækkede grene af og besmurt dem med tjære og komøg«.

Det var harerne, der i den strenge vinter havde bidt toppen af.

18. februar

»Til efteråret plantes tjørn på Gislunge marks grænse«.

For at spare brugen af det meget gærdsel, var risgærderne ved at blive erstattet af jord- og stendiger, hvorpå der plantes tjørn.

19. februar

»Fire bønderkarle savet gavntømmeret i længde for huggeren, der skal flække det, givet Jens Rasmussen i Tuse to korte egekævler... til brøndværn. Lægger sag an mod Jens Hugger for det halve læs brænde, han [ulovligt] har ført hjem fra Fledskov«.

20. februar

»Aftalt med Sørensen, at elmekævlerner ved Løvenborg skal saves til vogntømmer, ligesom to egekævlere«.

I marts måned fortsætter skovning, hjemkørsel og tildeling af træ. Den 27. marts afholdes auktion om kasseret gavntræ.

11. april

»Givet hver af Trønningerne 3 læs gærdsel og staver for at pløje, hvad der er at pløje i Lodskov. Givet tre fattige hver et læs ildebrændsel, smeden i Tuse tre læs og spinderinden i Kundby 2 læs gærdsel og et læs brænde«.

Formentlig er det både hans egne bønder og universitetsbønderne (deres gårde ejedes af Københavns Universitet) i Trønninge, der får træ for at pløje i skoven.

Baronen havde i 1782 oprettet tre spindeskoler. En del af lønnen til en spinderske faldt i naturalier som f.eks. tørv og brænde. Skolerne blev nedlagt allerede i begyndelsen af 1790, da der blev spundet for lidt hør.

17. april

»Søren Giellertsen og skovrider Stenums husmand skal hugge 6-7 tusinde bånd- og tækkekæppe«.

Foruden de allerede nævnte byggematerialer, som skulle bruges til ethvert byggeri, kom så tækkekæppene, der blev lagt på tværs af langhalmen for at styrke taget. Af samme årsag plantedes pil, hassel og ask, der så blev stynet, når de havde opnået en passende længde.

19. april

»Acorderet med Lars Vægter, at han skal få en trediedel af bånd- og tækkekæppene, der gror på Ellinge Enghaves grøft. I dag nedbrydes Søren Larsens stuehus og flyttes til Jens Christensen«.

Nok var der tømmer i magasinet, men det gamle bindingsværk kunne sagtens bruges endnu engang. Mange af de udflyttede gårde benyttede genbrugsmaterialer.

Naturligt nok træder skovarbejdet på denne årstid noget i

baggrunden i baronens dagbog; nu er det forårsarbejdet i marken, det drejer sig om. Selv om hovedtemaet for denne redegørelse handler om skoven, vil vi se på enkelte dage for i øvrigt at få indblik i baronens hverdag.

14. april

»Afleveret soldaterne af mine amter i Tuse. Vejret overmåde herligt, og vejen begynder at tørres noget.

I dag begyndes heromkring at pløje, begyndt at hugge gærdsel på Løvenborg og Vognerup, på Løvenborg lægges kartofler på grøftebanken i Fledskov, fået 14 Waldsnepper ialt.

Købt af madam Gram til magasinerne at completere i det bortgivnes sted til de fattige 5 tdr. rug og 4 tdr. byg, bortfæstet huset i Sdr. Jernløse til en udtjent soldat under Knabstrup gods«.

Baronen var amtmand over Dragsholm, Kalundborg, Sæby og Holbæk amter, hvilke senere blev til ét amt. Derfor udtrykket »mine amter«. Kartofflen var nylig kommet til Danmark, og dens udbredelse gik over herregårdene til bønderne, der i begyndelsen var meget skeptiske over for dette nymodens påhit.

De fattige havde fået tildelt nogle tønder fødekorn. Desværre var det blevet almindeligt, at også bønderne, når foråret kom, havde behov for både fødekorn og såkorn, hvilket fremgår af næste dato.

25. april

»Lånekornet til Løvenborg beløber sig til 134 tdr. rug og 116 tdr. havre, og til Vognerup 70 tdr. rug og 79 tdr. havre, dette er foruden fødekornet, som bliver på Løvenborg: Ærter 6 skæpper, rug 4 tdr., byg 8 tdr.«

Når høsten kom, skulle lånekornet tilbageleveres med en skæppe mere pr. lånt tønde, altså 12¹/₂%. Lånekornet kunne være en af årsagerne til, at en fæster blev »forsat«, hvilket vil sige afsat fra gården.

Da forårsarbejdet er ved at være til ende – markerne pløjet, tilsået, krøget, harvet og tromlet – lukkes hegnene, så ingen

husdyr trænger ind i de tilsåede agre. Der er sået byg og havre, lidt boghvede, og baronen har uddelt rødt og hvidt kløver til sine fæstebønder at så i deres vænger.

Så er det tid for reparation af gårde og huse, som i vinterens løb er blevet ødelagt af det skiftende vejr. Igen erfarer vi afhængigheden af baronen.

9. juni

»Herligt vejr, skæres tørv i dag, givet Albrekt i Mårsø tømmer til tre fag hus, Rasmus Sørensens længe er nedfalden i Tuse, lovet Niels Pedersen en længe bygget på 6 fag i Regstrup, jæger Fischers 2 fag hus til tørvehus, afgjort det gamle løfte til Henningsen [forpagteren] om et tørvehus, han får 6 fag til et tørvehus og 2 fag til vognport«.

Således vurderes gårde og huse med hensyn til vedligeholdelse og fornyelse. Naturligvis var godsejeren interesseret i, at hans ejendomme var i god stand. På den anden side var det fæsteren, det gik ud over, hvis gården var i fæld (blev misligholdt). Var han kommet i gæld, havde han ikke betalt landgilde eller lånesæd tilbage eller ikke vedligeholdt gården, kunne han blive sat fra den.

Ved den efterfølgende synsforretning blev den manglende vedligeholdelse opgjort i penge og fratrukket bondens værdier som f.eks. husdyr og bohave. Oftest manglede der langhalm på en del af længerne. Måske var det gået med på grund af fodermangel.

Byggematerialerne blev leveret fra godset, men byggeriet måtte bønderne selv tage sig af. Kun skorsten og bageovn var en fagmands sag.

17. juni

»Givet Thorkild og Christen Andersen i Tuse tvende aske i nr. 5 til støjletræ...

... forbudt Holløserne og Hanerupperne at køre gødning ud i sommer«. Udflytning af nogle gårde i Holløse og Hanerup var forestående. Derfor skulle den samlede gødningsmængde fordeles lige-

Hospitalet ved Butterup kirke

ligt, så der også blev noget til de yderste marker, der ellers ikke blev gødet.

24. juni

„Sået 4 skæpper elmfjø i Lodskov“.

Vi har nu fulgt baronen gennem et halvt år og set, hvorledes herremand og bonde var afhængige af hinanden. Herremanden havde træet, som bonden ikke kunne undvære, mens denne til gengæld ydede sin arbejdskraft, som var hele forudsætningen for godsets drift.

Formålet med denne redegørelse har været at belyse skovens uvurderlige betydning i relationen herremand/bonde, hvilket dog ikke skal få os til at glemme, til hvilken side vippen gik ned, når herremand og bonde blev sat på den.

Godsejeren var i en række forhold statens forlængede arm og udstyret med myndighed til at udøve denne funktion, ofte på vilkår, hvor statsadministrationen og private interesser var grundigt sammenblandede. Det gjaldt f.eks. skatteopkrævning og soldatertjeneste.

Det var godsejerens ansvar, at de kongelige skatter blev ind-drevet. Ellers måtte godsbesidderen selv lægge ud.

Ligeledes havde denne pligt til – indtil 1788 – at stille med det af staten fastsatte antal egnede personer til soldatertjeneste udregnet på grundlag af godsets hartkorn. Her spillede privat-økonomiske forhold i høj grad ind. Ville den unge karl overtage en fæstegård, eventuelt med enke og børn, kunne karlen måske slippe for nogle års soldatertjeneste. Betingelsen var dog, at der kunne findes en anden karl til »at springe soldat«.

For det tredje var det godsejerens pligt at tilse overholdelsen af landets love. Når baron Løvenskiold greb ind over for et par smugkroer med hjemmebrænderi, var han selv skyldig til straf, hvis han lukkede øjnene for denne lovovertrædelse. At han så selv fik del i udbyttet for inddrivelse af bøder, det er en helt anden sag. Det var den tids form for aflønning af statslige embedsmænd, som vi næppe skal ønske os tilbage til.

Kilde:

Lensbaron Carl Michael Herman Løvenskiolds dagjournaler

Et par bissekræmmere

Af N.H. Frandsen

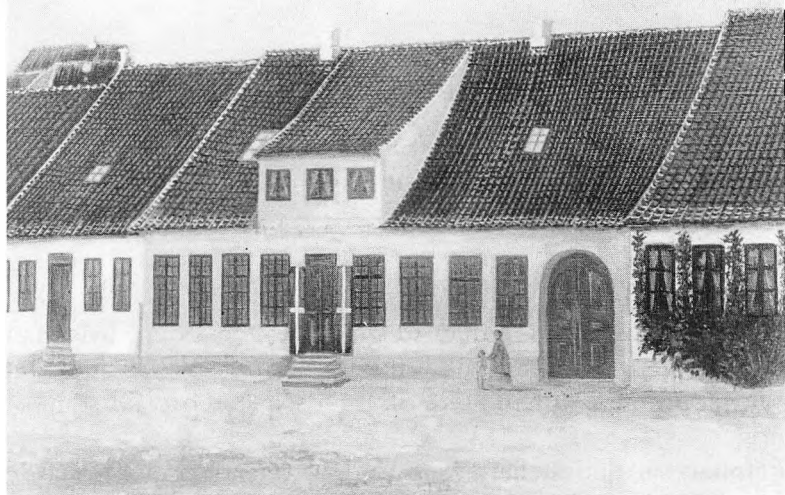
Hvilket erhverv kunne man vælge for 150 år siden, hvis man ikke længere var i stand til at udføre hårdt fysisk arbejde? Det var det problem, Johan Frederik Knudsen stod overfor som 30-årig.

Johan var tjenestekarl. Lige fra han var konfirmeret, havde han arbejdet ved landbruget. En dygtig mand var han. Ellers havde han ikke været tre år hos Mads Jensen, fem år hos degnen Niels Christensen og tre år hos pastor Bonnevie, alle i Vallekilde.

Men Johan havde været alvorligt syg, kunne ikke længere tåle arbejdet, og fra 1842 måtte han finde en anden levevej. Håndværk havde han ikke lært, og fattighjælpen var den allersidste udvej. Hvad kunne han gøre? Johan besluttede at blive omvandrende handelsmand.

Stort set al handel foregik dengang i købstæderne. Uden for byerne var der handel, når der var marked, men der boede ingen handlende i landsbyerne. Så bissekræmmeren, der vandrede om med tørklæder, bånd og bændler, fandt villige købere, når pigen skulle pyntes til dans eller karlen savnede en gave til sin udkårne.

Men myndighederne så ikke med milde øjne på bissekræmmerne. Det var – med enkelte undtagelser – forbudt at vandre omkring og sælge varer. Blev en bissekræmmer grebet, var straffen konfiskation af varerne og en bøde. Den person, der

Sabinus Seidelins manufakturhandel på Ahlgade i Holbæk omkring 1850. Holbæk LHA.

anmeldte bissekræmmeren, fik varernes værdi udbetalt. Og havde anmelderen købt på kredit hos kræmmeren, slap han for at betale.

Men foreløbig mærkede Johan ikke noget til problemerne. Han vandrede omkring i Holbæk amt og solgte sine varer. Handelen gik godt, hans omsætning var mellem 10 og 15 rigsdaler (rdr.) om ugen, men hvor stor fortjenesten var, er det umuligt at sige. Men det kunne ikke vedblive at gå godt.

Den 20. januar 1846 kom Johan til Ougtvad med sine varer. Først gik han ind til gårdbestyrer Lars Nielsen, hvor han solgte 4 alen bomuldsblomster og 2 alen bobinet til tjenestepigen Kirsten Hansdatter.

Han gik derpå ind til gårdmand Jens Sørensen, hvor datteren Marie købte to bomuldstørklæder for 4 mark stykket og et shawl til 4 mark 8 skilling. Derefter gik Johan til Peder Nielsen,

men inden han havde fået pakket varerne ud, kom sognefogeden.

Da Johan blev forhørt ved Løve herredsret forklarede han, at han skam ikke solgte noget. Han var agent for nogle købmænd, og de tørklæder og andre ting han havde, var vareprøver. Han viste dem frem for kunderne, som så bestilte, hvad de ønskede. Og så sørgede Johan for, at de fik varerne senere. Han havde gået omkring på denne måde et års tid, og arbejdede for købmand Seidelin i Holbæk.

Men hvis Johan troede, at han kunne redde sig på denne måde, tog han fejl. Hvis en købmand have omvandrende agenter, fik han selv en bøde, og den var Seidelin ikke interesseret i at betale. Johan var ikke hans agent, men Seidelin solgte varer til ham. Og da Johan købte hveranden uge for mellem 20 og 30 rdr., har Seidelin været klar over hans erhverv.

Nogle dage senere tilstod Johan, at han i tre år havde drevet ulovlig handel. Der blev lavet en fuldstændig liste over Johans varelager. Han havde fyldt sit lager op den 16. januar, men inden anholdelsen var det lykkedes ham at sælge for 20 rdr. Så det er kun restbeholdningen, fortegnelsen dækker. Men da Johan var en erfaren bissekræmmer, har han vidst, hvad og nogenlunde hvor meget han kunne sælge på en rundtur, uden at få udsolgt af en enkelt vare.

Der var mange tørklæder, 15 af bomuld, 8 af halvsilke, 4 af silke og 4 af uld. De opregnes næsten et for et, med angivelse af farver. Der var 5 lometørklæder, 2 korsklæder, 3 shawle, 1 dug (2 alen bred og 5 alen lang), kniplinger, forklædebånd, bændler, 12 stykker tøj – i længder fra $\frac{1}{4}$ til 11 alen – knappenåle, synåle, stoppenåle, 3 syringe og 8 fingerbøl, 7 gigtringe, hæfter og maller og 6 kamme.

Alt dette blev konfiskeret og solgt på auktion. Desuden fik Johan en bøde på 10 rdr. Den var sat så lavt, fordi han på grund af sygdom ikke kunne arbejde.

Et halvt års tid tidligere, den 24. juli 1845, var Søren Sørensen af Svallerup blevet anholdt på Reersø for samme forseelse. Søren havde en benskade og led af brok, så han ikke kunne arbejde. Desuden havde han kone og fire børn at

forsørge, så han blev også handelsmand. Han blev kludekræmmer, der opkøbte klude hos bønderne til videresalg. Men det gav ikke nok, så Søren solgte også tørklæder, knapper o.s.v. selv om det var ulovligt. Det var gået godt i to år.

Søren prøvede også at optræde, som om han ikke handlede på egne vegne, men som agent for en købmand, Corvinus i Kalundborg. Det benægtede Corvinus. Han havde solgt varer til Søren, undertiden i store partier. Senest for 54 rdr. 3 mark og 9 skilling, hvoraf Søren havde betalt 30 rdr. 3 mark og 9 skilling kontant. Resten skulle betales kontant eller afregnes i klude. Søren havde haft god handel. Ugen før anholdelsen havde han solgt for 15 rdr. men igen – hvor stor fortjenesten var kan ikke siges.

Søren fik ikke konfiskeret alle sine varer. Han fik lov til at beholde 13 dusin knapper og 4 dusin strikkepinde, fordi det var varer, han havde lov til at handle med som kludekræmmer. Men resten mistede han og fik desuden en bøde på 5 rdr. – lovens mindste straf – sat så lavt fordi han var krøbling med familie.

At Søren og Johan kunne handle i to og tre år, før de blev anholdt, viser hvor befolkningens sympati lå. Bissekræmmerne udfyldte et tomrum i et samfund, hvor handelen var koncentreret forholdsvis få steder, og hvor samfærdselsmidlerne var dårlige. Kunderne var glade, og købmændene så ingen konkurrence, men solgte gladelig til bissekræmmerne. De har ikke troet, at nogen købte 30 tørklæder eller 156 knapper til eget brug.

De lokale myndigheder var ikke meget bedre. Johan blev anholdt, fordi sognefogeden ligesom de andre sognefogeder havde fået ordre af amtmanden til at lave razzia efter løsgængere og betlere.

Til daglig må han have lukket øjnene for handelen, selv om det kunne koste ham 5 rdr. i bøde, hvis han vidste, at der var en bissekræmmer i sognet og han ikke anholdt ham. Men sognefogedens kone og døtre skulle jo også have tørklæder og bændler.

Til trods for lovene lykkedes det ikke myndighederne at

stoppe bissekræmmerne. Men da købmænd og andre handlende flyttede på landet – til landsbyer og stationsbyer – og da vejene blev bedre og der kom cykler og biler, var der ikke længere behov for bissekræmmere. Så forsvandt de.

Gudmindrup Brugsforening – de første år

Af N.H. Frandsen

Efter at pastor Sonne havde startet den første brugsforening i Thisted i 1866, bredte bevægelsen sig i de følgende år til hele Danmark. I 1871 kom den til Højby sogn. Højby Sogns Forbrugsforening blev stiftet på et møde den 30. juli 1871. Der blev vedtaget love og valgt en bestyrelse på syv medlemmer. Fem af dem boede i Gudmindrup, en i Stenstrup og en i Højby. Bestyrelsens sammensætning tyder på, at initiativet udgik fra Gudmindrup og at de fleste medlemmer var fra denne by.

Ungkarl Niels Andersen fra Stenstrup blev formand, og til sekretær valgtes skræder Lars Pedersen fra Gudmindrup. Til kasserer og uddeler valgtes husmand Nikolaj Jensen, Gudmindrup. Nikolaj Jensen skulle have 5% af omsætningen i løn som uddeler, og salgsstedet blev lagt i hans hus, matr. 25 a i Gudmindrup (nu Strandvejen nr. 37), hvor en del af huset i forvejen var indrettet til butik.

Nikolaj Jensen havde i flere år drevet ulovlig høkerhandel, så det var en erfaren mand, den nyoprettede brugsforening fik som uddeler.

NIKOLAJ JENSEN

Nikolaj Jensen var født i 1841 og havde i 1870 købt sin faders hus med tilhørende jord. Eller rettere halve hus, for der var tale om et dobbelthus. I den anden ende boede skomager

Jørgen Larsen. I handelen indgik den betingelse, at Nikolajs søster Ane, der var svagelig, skulle have fribolig i huset i sin levetid. Faderen døde samme år, og derefter bestod husstanden af Nikolaj og Ane Jensen.

Nikolaj var selv svagelig og tålte ikke hårdt fysisk arbejde. Han var blevet kasseret fra militæret på grund af »Feil i Puls-aarerne«. Han måtte derfor tjene til føden på anden måde og slog sig på høkerhandel.

En høker måtte handle med en række almindelige købmandsvarer, der var fastsat i næringsloven. Det drejede sig om de varer, der kunne opkøbes overalt i landet – f.eks. mel, brød, smør, ost o.l. – samt varer som kaffe, te, sukker, øl og tobak. Loven anfører helt klart, hvilke varer, det drejer sig om. Men høkeren måtte ikke handle med krydderier og andre varer, der var indført og ikke nævnt som tilladt. Desuden måtte han kun sælge mindre partier.

Der skulle bevilling til at nedsætte sig som høker, men det så Nikolaj Jensen stort på, da han startede sin forretning i 1866. Der var andre i sognet, der drev høkerhandel uden bevilling. Sidse havde endda fået lavet en tilbygning til fattighuset til sin høkerhandel. Så han behøvede vel heller ikke at bekymre sig om formaliteterne.

Det gik da også godt i fem år, men i foråret 1871 gik det galt. Ikke på grund af høkerhandelen, men på grund af brændevinen. For den måtte også kun sælges, hvis man havde bevilling til det. Det begyndte 1. påskedag om aftenen, hvor nogle karle i Gudmindrup sad og drak. En af dem, Niels Larsen, fik så meget, at han nogle dage efter stod for retten i Nykøbing, tiltalt for vold. Niels Larsen forklarede om drikkelaget og fortalte, at da de var løbet tør for brændevin, havde han to gange hentet en flaske hos Nikolaj Jensen. Så blev Nikolaj Jensen tiltalt for ulovligt brændevinssalg.

Nikolaj Jensen afviste tiltalen. Han solgte aldrig brændevin, og når folk kom for at købe brændevin, sagde han altid nej. Derimod »lånte« han brændevin ud. Undertiden fik han brændevin igen, undertiden penge. Det skete også, at folk betalte for brændevinen, når de fik den, og kaldte det for »pant«.

Niels Larsen var kommet den pågældende aften ved halv tiden efter en flaske brændevin. De talte sammen gennem vinduet, for Nikolaj Jensen ville ikke have Niels ind i butikken. I forvejen skyldte Niels penge for et spil kort, så Nikolaj var ikke meget for at låne ham brændevin. Men da Niels ikke ville gå, før han fik en flaske, lod Nikolaj sig overtale. En halv times tid senere kom Niels tilbage efter en flaske mere. Nikolaj måtte indrømme, at karlene i byen af og til sad hos ham og spillede kort, og at han solgte mad og brændevin til dem.

Sagen endte den 30. juni med, at Nikolaj Jensen fik en bøde på 16 rigsdaler for ulovlig høker- og brændevinshandel. En måned senere blev brugsforeningen stiftet.

FORBRUGSFORENINGENS START

Der står ikke noget om det, men det er sandsynligt, at foreningen overtog Nikolaj Jensens varelager. Det varede iøvrigt noget, inden brugsforeningen kunne fungere rigtigt, men det betød blot, at Nikolaj fortsatte sin høkerhandel under navnet af brugsforening.

Det fremgår af en retssag omkring jul 1871, hvor Nikolaj igen blev tiltalt for at sælge brændevin. Det benægtede han. Han havde ikke solgt brændevin, men kun nogle enkelte gange lånt brændevin ud, og så havde han fået brændevinen igen. Derimod måtte han indrømme, at han nogle gange (ulovligt) havde udskænket spiritus til byens unge, når de kom til ham om aftenen. Samtidig måtte han indrømme, at brugsforeningen ikke var trådt i fuld virksomhed endnu, og at hans handel således stadig var ulovlig. Det kostede denne gang Nikolaj en bøde på 20 rigsdaler.

Denne retssag var måske medvirkende til, at bestyrelsen den 8. januar 1872 besluttede at søge bevilling til handel med brændevin. En sådan bevilling var dyr. Der var en engangsafgift, der blev fastsat af amtet og som var på 112 rdr. Desuden skulle der betales en årlig afgift på 60 rdr.

Derfor besluttede man også, at der ikke skulle udbetales dividende af brændevinssalget, før alle udgifter var tjent ind. Af samme grund fik uddeleren heller ikke provision af salget.

På bestyrelsesmødet den 1. marts 1874 var udgifterne dækket, og man besluttede, at uddeleren skulle have 2% af spiritusomsætningen.

Og godt nok handlede foreningen med spiritus, men der skulle være måde med alting. Så da det kom bestyrelsen for øre, at der blev brugt megen brændevin hos skomager Jørgen Larsen, blev sagen taget op på generalforsamlingen. Skomageren fik valget mellem at træde ud af foreningen eller at ophøre med at holde svirehus. Han valgte det sidste.

PROBLEMER MED BRÆNDEVINEN

Brændevinssalget blev ved med at give problemer. Men det var nu ikke noget specielt for Højby Sogns Forbrugsforening. Utallige brugsforeninger landet over fik bøder en gang imellem for at sælge brændevin uden at have spiritusbevilling, for at sælge brændevin til personer, der ikke var medlemmer, eller for at sælge brændevin eller øl, der blev drukket i butikken.

I september 1872 blev Nikolaj tiltalt for udskænkning af brændevin. Han forklarede, at han ikke skænkede brændevin mod betaling, men derimod fik kunderne ofte en snaps, og det gjorde han med bestyrelsens tilladelse. Nu forleden var Christen Nielsen kommet og havde bedt om noget at spise. Christen kørte ofte varer for brugsforeningen, så Nikolaj havde givet ham noget hvedebrød og øl og spurgt, om han ville have en snaps. Christen sagde ja, og Nikolaj stillede snapseflasken hen til ham. Noget efter kom tre andre mænd. De to af dem fik noget at spise, og alle tre fik en snaps, som Christen skænkede. Nikolaj bad ikke om penge, men da de fire mænd gik, lagde de nogle penge på disken som betaling.

Forklaringen blev bekræftet af de pågældende, som forklarede, at Nikolaj end ikke var i butikken, da de lagde pengene på disken. Så vidt det kan ses, blev der ikke mere ud af den sag, så dommeren har åbenbart accepteret den frivillige betaling.

Der var også andre problemer med brændevinen. Den 20. januar noterede bestyrelsen, at brændevinen ikke holdt den styrke, den var solgt for, og uddeleren blev bedt om at tale med leverandøren i Nykøbing.

Ingen af de to foregående retssager er nævnt i foreningens forhandlingsprotokol, fordi det er uddeleren, der er ansvarlig og dermed tiltalt, og ikke foreningens bestyrelse. Den næste retssag har derimod sat sig spor i protokollen. Mellem indførslerne for 20. januar og 1. marts 1874 står kort: Fremlagt i Dragsholm Birks politiret 25. feb. 1874.

Det var den 24. februar blevet meddelt birkedommeren, at der i flere dage havde været drikkegilde hos Lars Jakobsen i Gudmindrup, der var under fattigvæsenet. Dommeren tog til Gudmindrup, hvor han ikke fandt noget drikkegilde, men Lars Jakobsen fortalte, at han og Niels Hansen i løbet af det sidste år jævnlgt havde købt brændevin i brugsforeningen.

Dommeren havde fået meddelelse om, at foreningens bestyrelse havde vedtaget, at disse to mænd ikke måtte købe brændevin. Så han henvendte sig til Nikolaj, der påstod, at der ikke var givet noget forbud. Dommeren forlangte at se forhandlingsprotokollen, og under 17. december 1872 stod, at for fremtiden måtte Niels Hansen, Lars Jakobsen og Hans Nielsen ikke købe brændevin i brugsen. Den beslutning var tilsyneladende ikke ændret.

Sagen blev udsat til efter foreningens generalforsamling. Da foreningen havde generalforsamling hvert kvartal, blev den afholdt allerede 1. marts. Her blev de tre førnævnte mænd samt to andre nægtet ret til at købe brændevin i brugsen. Mellem 22. marts og 12. april er der en udateret indførsel i forhandlingsprotokollen. Der står, at så vidt bestyrelsen husker nu så lang tid efter, fik de tre mænd på et senere møde tilladelse til at købe brændevin igen. Denne indførsel er underskrevet af samtlige bestyrelsesmedlemmer.

Den 14. april blev sagen genoptaget, hvor formanden Niels Andersen forklarede, at så vidt han huskede, varede forbudet kun kort tid. Det samme forklarede Nikolaj, og sagen blev hævet med en advarsel.

Den 27. august samme år var Nikolaj igen for retten. Han havde solgt en halvflaske øl og en halvflaske rom til Niels Larsen. Ganske vist havde han bedt Niels om at gå udenfor drikke det, men Niels og nogle andre (unavngivne) kunder

havde alligevel drukket inde i butikken af et glas, Nikolaj havde stående til gæsternes brug.

Dommeren spurgte, hvilken forskel der var på at udskænke spiritus og at sælge den på optrukne flasker og samtidig have glas til gæsternes brug? Det kunne Nikolaj ikke forklare, men han bemærkede, at han havde ikke tænkt sig, at der skulle komme så meget vrøvl ud af det. Selv om Nikolaj sagde, at han dermed mente, at der skulle blive spektakler med Niels Larsen, fik han en bøde på 5 rdr. for at krænke rettens værdighed. Dermed sluttede sagen.

PROBLEMER MED BRØDET

Det var ikke kun brændevinen, der gav problemer. Det gjorde rugbrødet også, selv om det ikke førte til retssager. Allerede den 28. januar 1872 besluttede foreningen at træffe aftale med en bager om levering af rugbrød. Man valgte møller og bager Lars Jørgensen, Gudmindrup, som leverandør.

Den 7. marts 1873 måtte bestyrelsen minde ham om at overholde kontrakten, og ved en prøvevejning den 29. juni vejede brødene mindre end aftalt, og formanden måtte igen tale med Jørgensen. Den 1. marts 1874 var der igen utilfredshed med brødet, og det blev besluttet at indkalde egnens bagere til et møde for at få en bedre ordening. Der kom kun to bagere, hvoraf Lars Jørgensen var den ene, og da man ikke kunne få en bedre aftale, blev man enige om at fortsætte den gamle.

Men problemerne fortsatte. I februar 1875 blev han igen mindet om at bage brødene bedre, og i november 1876 truede man med, at hvis Jørgensen ikke overholdt kontrakten, ville man få brød fra Svinninge. Man prøvede andre bagere. En overgang blev det leveret af Niels Jensen i Højby, senere af Hans Sørensen, også Højby. Men da Hans Sørensens brød gennem længere tid var dårligt, trods talrige påmindelser, overtog Lars Jørgensen igen leveringen. Det var i juli 1888, og derefter er der foreløbig ro omkring brødet.

PROBLEMER, SYGDOM OG DØD

Der var også problemer med regnskabet. På generalforsamlin-

gen den 22. november manglede nogle bilag til regnskabet, men regnskabsføreren påtog sig at aflevere dem til revisoren inden næste kvartal. Kassereren afgik iøvrigt fra bestyrelsen.

På bestyrelsesmødet den 8. februar året efter blev regnskabet for oktober kvartal fremlagt af den afgåede kasserer, som man ikke tvivlede om havde gjort sit bedste efter hvad hans kræfter magtede, men man trøstede sig ved håbet om, at det blev bedre næste gang. Det viste sig også, at der 1. januar 1875 manglede næsten 275 rdr. i kassen. På april kvartals generalforsamling frafaldt foreningen erstatning, men i juli 1875 mente man igen at konstatere kasseangel. Der skulle være kommet 160 kroner mere ind, end der var afleveret til kassereren. (I 1875 gik Danmark fra rigsdaler til kroner).

På generalforsamlingen i juni vedtog foreningen, at enten skulle uddeleren Nikolaj Jensen indbetale de 160 kr., eller også måtte han fratræde som kasserer ved slutningen af kvartalet. Beslutningen skulle bekræftes på en ekstraordinær generalforsamling, der blev holdt den 15. august. Beslutningen blev ikke bekræftet. Nikolaj Jensen havde været syg og sengeliggende i længere tid og havde måttet ansætte en medhjælper. Nikolaj døde den 8. august, og generalforsamlingen frafaldt kravet på de 160 kr. Der var tre ansøgere til stillingen som uddeler. Ole Andersen, der havde været Nikolajs medhjælper, blev ansat fra 15. august. Der blev først foretaget lageropgørelse den 23. august, og den viste et kasseunderskud siden 1. juli på over 500 kr., som foreningen krævede dækket af Ane Jensen, der var Nikolajs hovedarving.

På generalforsamlingen den 10. oktober opretholdt man kravet om erstatning på 525 kr. 68 øre, samt den tidligere fordring på 160 kr. Kravet medførte to retssager, der endte i maj 1878.

RETSSAGERNES FORLØB

Den første retssag startede 16. juni 1876, hvor Ane Jensen krævede 579 kr. 92 øre, som Nikolaj efter hendes mening havde til gode hos brugsforeningen. De 560 kr. 24 øre var indskud, husleje og tilgodehavende løn, mens 19 kr. 68 øre stam-

mede fra en ost, Nikolaj havde købt på en auktion og derefter solgt i brugsen.

Foreningen krævede til gengæld, at de 525 kr. 68 øre skulle trækkes fra beløbet, men i dommen den 25. maj 1877 fik Ane tilkendt 560 kr. 24 øre, mens beløbet for osten ikke blev godkendt. Foreningens modkrav blev hensigt til sagsanlæg. Derpå anlagde brugsforeningen sag mod Ane Jensen den 27. juli 1877 med krav om 525 kr. 68 øre. Dommen faldt den 3. maj 1878, hvor Ane blev dømt til at betale foreningen 317 kr. 84 øre.

RETSSAGERNES INDHOLD

Ane havde haft adskillige indvendinger mod foreningens krav og handlinger. Da Nikolaj i sine sidste dage havde måttet holde sengen, havde han som nævnt fået en medhjælper. Men var det Nikolaj eller foreningen, der havde ansat medhjælperen? Ane mente, det var foreningen, og at hans handlinger derfor ikke kunne være Nikolajs eller hans arvinges ansvar. Foreningen påstod, at Nikolaj havde ansat medhjælperen og at Ane derfor var ansvarlig. Efter Nikolajs død den 8. august havde Ane udleveret nøglen til bestyrelsen og Ole Andersen havde fortsat handelen, men opgørelsen var først sket to uger senere. Hvem havde ansvaret for, hvad der var sket i 14 dage? Ane mente helt klart, at hun havde intet ansvar.

I mangel af bevis for den ene eller anden påstand mente dommeren at man måtte antage, at Ole fortsatte sin virksomhed, til Ane sagde ham op, og at han i den tid handlede på Anes vegne. Til gengæld blev der ændret på foreningens opstilling af gældsposter. Blandt de udgifter, som bidrog til underskuddet, var løn til uddeler og husleje for butikken. De blev i stedet opført som indtægt, og da andre udgiftsposter også blev betegnet som gæld til uddeleren, så blev beløbet efter det reviderede regnskab til de 317 kr. 84 øre, som Ane blev dømt til at betale.

BILAGENES OPLYSNINGER

I bilagene til retssagerne, hvoraf mange er brugt under begge

INDKØBSPRIS OG SALGSPRIS PÅ UDVALGTE VARER

	Indkøb	salg
Farin pr. pund	34 øre	38 øre
Svesker pr. pund	32 øre	40 øre
Svinefedt pr. pund	66 øre	70 øre
Te pr. pund	208 øre	233 øre
Salt pr. tønde	750 øre	1064 øre
Mellemskrå pr. pund	159 øre	180 øre
Klipfisk pr. pund	16½ øre	25 øre
Rom pr. pot	72 øre	100 øre
Arrakessens	90 øre	116 øre
Gl. vin pr. flaske	40 øre	50 øre

Varer som kaffe, te, tobak, brændevin m.m. sælges til forskellige priser, fordi der er forskel i kvaliteten.

sager, ligger der lange indlæg fra sagførerne. De handler om regnskabsteknik, opgørelse af lager, ansættelse af Ole Andersen m.v. Hver sagfører fremstiller naturligvis forholdene, som de ser ud fra hans klients side.

Men der er andre bilag. Der er to lister over varelageret. Den ene er opgjort 30. juni 1875 og er en ordinær, kvartalsvis lageropgørelse. Den anden er den opgørelse, der blev lavet den 23. august i anledning af Ole Andersens ansættelse som uddeler.

Af opgørelserne ses, at der er tale om et bredt udvalg af varer. Foruden fødevarer sælges tobak, lampeglas, blanksværte, båndjern, fade, krukker, tallerkner og meget andet. Der var en pæn beholdning af brændevin. Den 30. juni havde brugsen 265 potter (256 liter) brændevin til 35 øre pr. pot og 209 potter (202 l) til 40 øre potten, åbenbart en stærkere vare. Den 23. august lå der 343 potter (331 l) brændevin a 35 øre, mens der var der 142 potter (137 l) a 40 øre.

Desuden ligger der en opgørelse over salget af nogle af de vigtigste varer i den mellemliggende periode, med både indkøbspris og udsalgspris anført. Det er således muligt at se, hvor stor fortjenesten var på hver enkelt af de anførte varer. I løbet

UDDRAG AF VAREOPGØRELSEN 30. JUNI 1875

167 $\frac{1}{2}$	pund	kaffe	a 100 øre
224	pund	kandis	a 51 øre
28	potter	lampeolie	a 55 øre
24	potter	tran	a 55 øre
22	pund	te	a 167 øre
5	stk.	kalkkoste	a 50 øre
2	pund	kanel	a 100 øre
119		blikplader	a 29 øre
84	flasker	limonade	a 15 øre
6	pund	snus	a 133 øre
20		lampeglas	a 20 øre
31	pakker	sennep	a 12 øre
8		kammerpotter	a 24 øre
6		urtepotter	a 50 øre
14		snapseglas	a 15 øre
19	flasker	gammel vin	a 40 øre
13	flasker	kirsebærvin	a 65 øre

af de 1 $\frac{3}{4}$ måned blev der solgt følgende mængder, hvor tallene i parentes er den procentvise fortjeneste: 202 pund kaffe (9.3%), 364 pund kandis (7.5%), 602 pund farin (11.8%), 69 pund melis (15%), 3 $\frac{7}{8}$ pund kanel (68.7%), 237 $\frac{1}{2}$ pund ris (40.8%), 99 pund klipfisk (51.6%), 83 pund gul melangetobak (16.6%), 8 pund hvid melangetobak (3.1%).

I penge udgjorde spiritussalget omtrent halvdelen af overskuddet af de opgjorte varer. Der var solgt 444 potter (429 l) af den milde brændevin til 35 øre (31.4%), 458 potter (442.5 l) til 40 øre (25%) og 127 potter (122.5 l) a 49 øre (10.2%). Den sidstnævnte brændevin optræder ikke i nogen af lageropgørelserne. Desuden er der bl.a. solgt 51 potter (49 l) rom (38.8%) og 32 flasker gl. vin (25%).

For de udvalgte varer – og der er tale om et udvalg – er den samlede fortjeneste på 18%. Varelageret den 30. juni havde en værdi af 1.711 kr. 44 øre, mens værdien den 23. august var 1.514 kr. 45 $\frac{1}{12}$ øre. Blandt bilagene ligger også en udskrift af kontrabogen mellem uddeler og regnskabsfører. Den dækker

perioden 6. januar 1875 til 18. september 1876 og viser uge for uge, hvad uddeleren afleverede af penge. Gennem den får man et overblik over omsætningen uge for uge. Den lå normalt mellem 250 og 400 kr.

EFTER NIKOLAJS DØD

Selv om det kom til en retssag mellem Ane og brugsforeningen, fortsatte forretningen i de gamle lokaler. Brugsen lejede 7 fag af huset, deraf var 1 fag til indgang og køkken, 3 fag til butik, og af de sidste 3 fag var den nordlige del lager, og den sydlige del 2 stuer. Med i lejemålet fulgte den vestlige del af haven. Den årlige husleje var 100 kr.

Den 30. maj 1878 besluttede foreningen på en ekstraordinær generalforsamling at købe huset af Ane, eller rettere, af hendes mand. For Ane var blevet gift den 7. december 1877 med den ti år yngre Johan Vilhelm Hansen fra Nyrup. Købsprisen var 1.075 kr. Det var dog kun halvdelen af jorden, foreningen fik, for Johan havde solgt halvdelen af parcellen til Jørgen Sørensen for 280 kr.

Ole Andersen fratrådte som uddeler 1. april 1879. Ungkarl Jens Peder Andersen i Højby blev ny uddeler. Han skulle have 3% af omsætningen i løn samt fri bolig. Ansættelsen gjaldt for et år. Allerede i det første kvartal var der – efter bestyrelsens mening – et underskud på 153 kr. 87 øre, som man forlangte, at uddeleren skulle dække. Det blev vedtaget, at han skulle betale 25 kr. i kvartalet, og i april 1880 blev restbeløbet på 78 kr. 87 øre eftergivet ham. Peder Andersen fik forlænget sin ansættelse et år, men da han fratrådte til april 1881 var der igen en kassemangel på 158 kr. som foreningen forlangte erstattet. Tjenestekarl Niels Madsen blev ansat som ny uddeler.

I maj 1882 blev der konstateret et svind på 349 kr. hvoraf bestyrelsen forlangte, at uddeleren skulle dække 200 kr. Han nægtede, og sagen gik til voldgift. Niels Madsen fratrådte som uddeler pr. 1. oktober 1882 og nedsatte sig som købmand i Jyderup. Poul Jensen i Gudmindrup blev ny uddeler.

På generalforsamlingen i november 1884 blev det vedtaget at beregne 2% svind af varerne. Men alligevel var der igen i

august 1885 et underskud på 177 kr. 85 øre. Uddeleren skulle dog kun betale 150 kr. da en del af varerne var ødelagt af rotter. I august 1886 var der igen underskud, denne gang på 142 kr. 56 øre, og af regnskaberne fremgår det, at der også var underskud i nogle af kvartalerne i de følgende år. Et af problemerne var, at uddelerne ikke var handelsuddannede. Det er husmænd og tjenestekarle, der måtte lære sig selv handelen, måske hjulpet af medlemmer af bestyrelsen, hvis det kneb med at føre regnskab.

FORENINGENS NAVN

Selv om brugsforeningen lå i Gudmindrup, kom den som nævnt til at hedde Højby Sogns Forbrugsforening. Men i marts 1877 kom der en brugsforening i Højby – Højby Forbrugsforening – der fik næringsbevis til brændevinssalg 31. marts 1877. Foreningen havde lokaler hos bødker Schultz på matr. 51 b i Højby. Næringsbeviset blev opsagt 23. juni 1890.

Den nye brugsforening betød, at brugsen i Gudmindrup skiftede navn, selv om det ikke skete med det samme – sådan officielt. Det er først fra maj 1884, at foreningen i forhandlingsprotokollen kaldes Forbrugsforeningen i Gudmindrup eller Gudmindrup Forbrugsforening, men i folkemunde har navneskiftet nok fundet sted langt tidligere.

FORENINGENS OMSÆTNING

De første regnskabsbøger for brugsforeningen er ikke bevaret, men i 1875 havde brugsen en omsætning på lidt over 23.000 kr. Det faldt svagt i de følgende år til ca. 21.500 i 1878. I 1885 lå omsætningen igen omkring 23.000 kr., så økonomien må siges at være stabil.

Varelageret havde en værdi på under 10% af omsætningen, således at der ikke var bundet en stor kapital. I 1875 var værdien 1.5-1.700 kr., 1889-90 viser den kvartalsvise opgørelse en lagerværdi på 2.5-3.000 kr. Det større lager afspejler også en større omsætning. I 1890 omsatte foreningen varer for næsten 38.000 kr.

LEVERANDØRER TIL BRUGSFORENINGEN, UDVALG

C. Nielsen, Nykøbing
H. Bentzen & Co, Nykøbing
Peter Haureberg, København
E. Nobel, København
E.A. Schmidt, København
Nikolaj Hansen, København
R. Andersen, Fåborg
C. Kühl, Elling
M.A. Varburg, København
J. Jørgensen, Svallerup
N. Andresen, Nykøbing
S.P. Brædstrup, Nykøbing

I regnskabsbogen står kun leverandørernes navne og beløbet. Hvad hver enkelt har solgt, må man nærmest gætte sig til. Der er dog ingen tvivl om, at man har fået en del af tobakken fra E. Nobel i København.

NYE LOKALER

Den øgede omsætning betød, at der blev for lidt plads i de gamle lokaler. Derfor blev der den 12. januar 1890 afholdt en ekstraordinær generalforsamling, hvor medlemmerne med 78 stemmer mod 8 vedtog at bygge et nyt hus til udsalgssted. Der blev nedsat en byggeudvalg og indhentet tilbud. Der indkom 8 tilbud, og man valgte det billigste, der lød på 3.275 kr. Grunden blev købt for 320 kr.

Det nye udsalgssted blev overtaget af foreningen den 30. august 1890 og det gamle hus solgt til tømrer Niels Nicolaisen for 875 kr. Dog med den klausul, at der ikke i huset måtte drives handel, der kunne skade brugsforeningen.

KONKLUSION

Brugsforeningsbevægelsen blev lidt af et modefænomen, og det medførte, at der mange steder blev oprettet brugsforeninger uden tilstrækkeligt grundlag. Mange foreninger lukkede efter ganske få år, ofte med ret store underskud, som medlemmerne måtte betale.

Brugsforeningen i Gudmindrup var derimod udtryk for et behov. Det ses af den stabile omsætning på over 20.000 kr. årligt, en omsætning, der stiger kraftigt mod periodens slutning. At foreningen først kunne købe et hus og senere selv bygge vidner også om en god økonomi, hvor de omtalte medlemværender med Nikolaj (og hans arving, søsteren Ane) og de andre uddelere trods alt kun er småting.

Kilder:

Højby Sogns Forbrugsforening/Gudmindrup Brugsforening:
Forhandlingsprotokol 1871-96
Regnskabsbog 1874-1890
Varebeholdningsbog 1888-92

Dragsholm Birk:
Politiprotokol 1865-90
Justitsprotokol 1865-90
Skøde- og panteprotokoller

Kirkebøger og lægdsruller, Højby Sogn.

En radikal pioner og hans tid

Af Ib Nielsen

Hans Peder Nielsen blev født den 28. marts 1865 i et skovarbejderhus i Østrup skov og voksede op i et ledvogterhus i kanten af Fledskov i nærheden af »Pedersminde«, Uggerløse Nyrup. Hans fader Niels Hansen var skovløber og havde dermed rådighed over huset med et mindre stykke jord; men en væsentlig ting var, at han havde lov til at græsse sine køer i skoven om sommeren, og en stor del af drengens tid om sommeren gik med at vogte faderens 6-7 køer i skoven. I den tid fik han selvfølgelig en stor interesse for skoven og dens problemer, og han kendte alle de forskellige træer, buske og planter, som fandtes der. Det gav sig synligt udslag i, at han så længe han levede havde stor interesse for at plante forskellige buske og træer på sin ejendom. Mange af planterne blev båret hjem fra Bonderup skov eller rykket op og taget med hjem på ture til skoven med hestekøretøj efter brænde. I skoven blev han også meget øvet i at kaste sten med slynge eller – som han kaldte det – »strittekleme«, en stok som var ca. 1 meter lang og kløftet i den ene ende til anbringelse af en sten.

H.P. Nielsen gik i skole i Uggerløse skole, som på den tid må siges at have været noget forud for sin tid, idet der var 2 lærere og 4 klasser med hverandendagsundervisning, men resultatet var også for drengens vedkommende ret tilfredsstillende, idet han skrev godt dansk og regnede meget godt. Evner og lyst til fagene var også gode. Han konfirmeredes i St. Tåstrup kirke

og gik således »op at læse« til konfirmationsforberedelse hos pastor Engberg i Tåstrup, idet Tåstrup og Uggerløse sogne på den tid var et fælles pastorat.

Efter konfirmationen kom han ud at tjene hos forskellige gårdmænd, og så snart han havde lov til det, gik han på session og blev straks udskrevet til fodfolket.

Efter sit giftemål med Johanne Sofie i november 1886 overtog han den 1. maj 1887 ejendommen matr. nr. 3 h, Merløse, på 6 tdr. land beliggende godt 1 km fra St. Merløse. I de første år drev han den ved at låne heste og redskaber til bearbejdning af jorden på de gårde, hvor han arbejdede, idet huset jo ikke kunne føde familien. Et af de første år var han indkaldt til en sikringsstyrke, fordi man mente, at England og Rusland var ved at gå i krig.

Efter nogle års forløb så han udvej til at købe nabohuset, også på 6 tdr. land, og lægge jorderne sammen. Samtidig købte han 2 småheste (»russere«) og redskaber dertil, byggede et par fag til stalden og holdt efterhånden 6-7 malkekøer og opdræt dertil. Ejendommen blev passet godt og efter den tids brugsmetode blev køerne sommerstaldfodret, det vil sige, at køerne ikke var på marken før efter høhøsten, og hele forsommeren kørte man grønt hjem til besætningen og fodrede inde i stalden. Det gav meget arbejde, og det var meget vanskeligt at holde rent i stalden, da der var stenbro.

Efterhånden kom han med i arbejdet for husmandsbevægelsen, som startede først i århundredet, og han begyndte på Tåstrup Sogns Husmandsforening, som han var formand for i 15 år indtil 1917. I samme tidsrum var han med til dannelsen af Det radikale Venstre i 1905 og blev valgt til medlem af Tåstrup sogneråd, som han var medlem af i en årrække, indtil han blev valgt ind i Holbæk amtsråd, hvor han var medlem 1910-16. Han måtte udtræde af sognerådet, fordi han blev medlem af amtsoverskatterådet i Holbæk amt. Samtidig var han medlem af landvæsenskommissionen ang. afvanding af Tyssing mose og med i bestyrelsen af Holbæk kreds og amtssammenslutningen af husmandsforeningerne og præstegårdskommissionen o.m.a., således at han en tid var ret over-

*Hans Peder og
Johanne Sofie
Nielsen med
deres fem børn.*

læstet med offentlig arbejde, hvilket også satte sine spor i hans helbredstilstand.

Han havde i sin amtsrådstid den oplevelse at være gæst ved Frederiks VIIIs taffel på Amalienborg, idet nemlig kongen var til stede ved indvielsen af Holbæk nye rådhus, og som gengæld blev det samlede amts- og byråd indbudt til taffel. Dette affødte en lille episode, idet det om taflet var meddelt, at man skulle møde i »civil festdragt«, hvilket for H.P. Niensens vedkommende betød sort jakkesæt, da han ikke havde diplomatfrakke, som ellers blev brugt. På vej til København mødte han politiasistent Jensen, Tølløse, som gjorde ham opmærksom på, at han skulle møde i frakke, hvortil H.P. Nielsen svarede, at da han jo var repræsentant for husmændene, så mente han, at jakkesæt var den passende påklædning. Dog havde han rådført sig med amtmand Ammentorp om spørgsmålet. Han havde endog den tilfredsstillende, at efter taflet kom dronning Loui-

se hen til ham og underholdt sig med ham alene en lang tid (for som han sagde, så havde hun vel lyst til at snakke med sådan en »kål« som mig).

Husmandsstedet i Merløse Bagmark var opført af bindingsværk og tækket med strå, bygget i vinkel med stuerne i den ene længe og stalden i en anden. I begyndelsen var der to stuer, den første stue, som benyttedes til dagligstue og soveværelse og den anden, den pæne stue, som benyttedes ved særlige lejligheder til selskabelighed o.l. Dertil kom senere et soveværelse, som blev lavet ved at tage et stykke af loen ind til stuehuset, men det var en luksus, som ikke var almindelig. Der var også to mindre kamre, idet der i huset havde været skrædderværksted før H.P. Nielsen købte det. Disse kamre kom til god nytte, da der i de første ca. 30 år boede en eller to af ægteparrets forældre i disse.

I de gamle udhuse var der ikke meget plads til kreaturerne, og det kunne være temmelig besværligt, hvis et dyr blev sygt, og det skulle behandles og plejes, eller hvis en ko kælvende. Var der sygdom, rådførte man sig først med naboen, og hvis det gik over hans forstand, sendte man bud efter dyrlægen. Det var lidt besværligt og foregik på den måde, at man enten kørte med hestevogn eller sendte en mand af sted på hesteryg. Der var 4-6 km til dyrlægen, og når man kom frem, var dyrlægen måske taget ud til et andet sted, hvilket jo ikke fremmede sagen, og tit gik det sådan, at hjælpen ikke nåede frem så tidligt, at dyret kunne reddes.

De samme calamiteter spillede ind, når der skulle hentes hjælp til mennesker. Doktoren havde jo nok telefon, men det havde folk i almindelig ikke, og hvis doktoren blev bestilt til at komme, kom han kørende med hestekøretøj (han havde selv kusk og køretøj), men det var så dyrt, at almindelige folk kviede sig ved at betale, og sygekasserne var endnu i deres vorden. H.P. Nielsen og hustru var ikke i sygekasse. Den almindelige fremgangsmåde var, at man hentede doktoren, hvis man selv havde køretøj, og havde man ikke det, bad man en nabo om at gøre det. Man hentede ikke doktoren, før man var klar over, at det var noget alvorligt. I stedet brugte man gamle husråd, og

Husmandsstedet i Merløse Bagmark.

vidste man ikke selv nogen, forhørte man sig hos naboen. Jordemoderen blev hentet på samme måde – altid med hestekøretøj. Både læge og jordemoder havde ret til at forlange et køretøj med to heste for. Der var dog en ordening med pligtkørsel for gårdmændene til sådan kørsel, men den virkede, som man kan tænke sig, temmelig tungt. Havde man så fået hentet doktoren, og han havde ordineret medicin, var problemet at få hentet medicinen fra apoteket. Der var fra 7 til 14 kilometer til apoteket, eftersom det var Ringsted eller Stenlille apotek, det drejede sig om. Befordringen var for småfolk enten at spadsere eller måske at låne hest hos naboen til at køre med eller ride på. Det er forståeligt, at der skulle være noget alvorligt i vejen før man satte alt dette i scene. Man klarede sig med husråd. Kløge mænd og koner var også en udvej, som familien dog ikke brugte ret meget.

Hvad dyrene angik, henvendte man sig til smeden, hvis det drejede sig om hesteben. Hvis det var køer og svin, var en gammel røgter i kurs eller bedre en fodermester på en herregård. Dyrlæggesmeden i Stenmagle praktiserede dengang, men blev dog ikke brugt af H.P. Nielsen.

Der var ikke noget folkebibliotek, men H.P. Nielsen gik sam-

men med børnene til Kyringe friskole, der havde bibliotek, og lånte bøger. Ingemans romaner var meget yndede.

I de første mange år kom der ikke brødvogn ud til huset, men det skulle hentes ved sognevejen, men derimod kom der af og til en kone og solgte »hvedebrød«, dvs. tvebakker og kringler. Hun havde et åg over skulderen og deri to passende vidjekurve med brødet og spadserede fra hus til gård sognet rundt. Først da der blev bageri i Merløse, begyndte brødvognen at køre helt ud til udflytterne. Ligeledes kom der ikke faste fiskemænd og slagtere, men om foråret kom en mand med »vårsild« og ligeledes i høsten en mand med »høstsild«. Denne »sildemand« kunne eventuelt have hest og vogn, lige så tit havde han bare en trillebør med et par kasser sild. Slagteren slagtede en ko til højtiderne og en sjælden gang desforuden og kørte rundt med kødet. I øvrigt var man henvist til selv at sørge for sin forsyning af kød og flæsk, og dette blev varetaget ved, at der i tiden fra oktober til maj af og til blev slagtet grise, som blev sendt til Københavns flæsketorv til en kommissionær (der var ikke så streng kontrol med slagtingerne som senere). Det var de lidt større grise, som solgt på denne måde. Så beholdt man selv hoved, ben, blod, fedt og indmad hjemme, sådan, at man hele vinteren kunne spise blodpølse, pressesylte, finker o.l. Når man dertil slagtede en husholdningsgris, var der altid godt med mad i huset. Dog stod den om sommeren måske lidt ofte på saltet og røget flæsk, men man gik aldrig sultne i seng i H.P. Niensens hus. Det må vel siges, at det ikke var almindeligt, at der var så rigeligt med mad i tilsvarende husholdninger på den tid. Der blev også spist en del slagtet fjerkræ og mange æg. Lidt senere leverede H.P. Nielsen mange svin til slagteriet i Ringsted. Han købte pattegrisene og fedede dem op til slagteriet. Dengang måtte man selv køre til Ringsted med dem, og man plejede at lægge sammen med naboen om et vognlæs. Der skulle 3-4 svin til et læs på fjedervognen med svinelad, og det var en stor dag for et af børnene, hvis man kunne få lov at køre med far til Ringsted, hvor man så spændte fra på »Postgården« og købte wienerbrød med hjem, 7 stk. for 25 øre, hos bager Sarup.

Den helt store begivenhed i hjemmet var dog den årlige skoleskovtur. Den blev der set hen til i lang tid før og talt om længe efter. Skovturen foregik med hestekøretøjer til Vrangskov ved Haraldsted, og hele skolekredsen samledes ved kroen i Merløse, og der kørtes i sluttet række til skoven med flag på vognene og med foder til hestene og madkurve. Der blev dækket bord i skoven og ikke smurt mad hjemmefra. Hos værten fik man varmt vand til kaffe til kanden, som man havde med hjemmefra. I skoven legede man, og de voksne fik en svingom i salen indtil man kørte hjem enkeltvis.

Der var ikke juletræ i hjemmet. I det hele var juletræ ikke meget i brug før 1. verdenskrig. Man festligholdt altid juleaften, mortensaften, nytårsaften og helligtrekongersaften. Nytårsaften skulle man slå potter på dørene og rumle med rumlepottes o.l., og helligtrekongersaften kunne man godt give en potte tilbage, hvis man syntes.

Trillebøren gik under benævnelsen »skokarret«, og først som voksen blev en søn klar over, at det egentlig betød skubkærre. Ved brønden stod en brøndvippe, som man trak vand op med. En hakkelsesmaskine til håndkraft var hele det mekaniske udstyr i begyndelsen.

H.P. Nielsen mejede alt korn med le, slog græsset med le og tærskede alt med plejl indtil ca. 1907. Da købte han en tærskemaskine til hestekraft. Den blev dog kun brugt nogle få år. Så begyndte man at bruge damptærskværk. Ligeledes købte han en slåmaskine ca. 1908 og dertil et mejeapparat, der kunne lægge kornet i neg, som så skulle bindes med hånden.

Den første begyndelse til Merløse Brugs- og Foderstofforening var, at H.P. Nielsen kom på kant med købmand L. Jørgensen, Merløse, hos hvem han handlede. Uoverensstemmelsen kom vist nok af, at H.P. Nielsen var utilfreds med fordelingen af varerne, der i krigstiden blev sparsomt tildelt, og under diskussionen herom lod han en bemærkning falde om, at det »måske var på tide, vi får startet en brugsforening«. Købmanden lo dog af denne bemærkning og sagde: »Ja, prøv du blot, men vi tre købmænd har vist for godt fat til, at noget sådant kan lykkes«. Få dage senere var der generalforsamling i

Merløse Mejeri, og under punktet »eventuelt« bad H.P. Nielsen om ordet og udkastede den tanke, at det måske var tilrådeligt at starte en brugsforening. Tanken gav dog ikke anledning til nogen debat. Ingen talte hverken for eller imod. Da H.P. Nielsen igen nogle dage efter var kørende efter foderstoffer hos købmand Jørgensen, spurgte denne ironisk, om det snart blev til noget med brugsen, »for du har vel ikke opgivet det endnu?« På hjemvejen var humøret efter H.P. Niensens eget sigende ikke så godt, for der var ikke noget rigtigt at svare købmanden. Men medens han havde været i Merløse, var der imidlertid kommet gæster i hjemmet ude i Bagmarken. Det var møllejer J.K. Rasmussen, Merløse, og hans svoger Fr. Schnack, og de havde netop talt sammen om brugsforening og ville nu gerne drøfte sagen videre. Det bedrede straks lidt på humøret hos H.P. Nielsen, og inden man skiltes, var planen lagt sådan, at H.P. Nielsen skulle som formand for husmandsforeningen søge at sammenkalde et stiftende møde med en taler fra F.D.B., og de to gårdmænd skulle ved personlig agitation søge at få det lidt større landbrug til at møde frem.

Dette lykkedes over al forventning, således at efter mødet på Merløse Kro, hvor der var fremlagt tegningslister til bindende underskrifter, var tilslutningen så stor, at foreningen måtte siges at være sikret. Der blev dog afholdt endnu et møde af lignende art, og der blev tegnet endnu flere medlemmer. Nu blev der nedsat et udvalg til at foretage det videre fornødne. Her var tanken først, at man skulle bygge ny forretningsbygning, men midt under forhandlingerne derom meldte der sig en sælger af ejendom, nemlig købmand Madsen, som da ejede den forretning, der ca. 1900 var bygget af firmaet Agersted og Søn, Ringsted. Madsen foretrak at afhænde sin forretning fremfor at konkurrere med brugsen, og den 15. juli 1915 åbnede Merløse og Omegns Brugs- og Foderstofforening.

Nogle måneder efter var der for øvrigt et lille intermezzo, der bør nævnes. Under krigstilstanden skulle man tvangsaflevere rug og hvede til brødkorn, og H.P. Nielsen afleverede selvfølgelig som god andelsmand sin rug i brugsen og kørte selvfølgelig også selv derhen, men var så uforsigtig at gå fra

Købmand L. Jørgensens butik (t.v.) i Store Merløse. Tølløse LHA.

Store Merløse Mejeri omkring århundredskiftet. Tølløse LHA.

køretøjet uden for brugsen. Uheldigvis var de to små russere ikke så tålmodige som de skulle være. De løb med vognen med rugen og tabte et par sække på vejen, men fik ikke svinget som de skulle, og løb vognstangen ind i købmand Jørgensens dør, hvor de så blev standset.

Dette gav købmanden anledning til at komme med en bemærkning om, at hestene såmænd var klogere end manden, »idet det jo var her henne, at rugen skulle have været afleveret«.

H.P. Nielsen måtte erstatte købmandens dør, men gav dog aldrig købmanden ret i hans betragtninger, og da Merløse Brugsforening klarede sig udmærket, har andre nok heller ikke gjort det.

H.P. Nielsen havde både humor og sund sans. Det ses af nedenstående historie.

Der var rygter i omløb om, at en bestemt leverandør i Tåstrup skummede mælken, før den kom til mejeriet, og at en vis anden leverandør i Ordrup kom vand i mælken. Bestyrelsen sendte da en liste ud, hvor andelshaverne blev opfordret til at skrive ja eller nej til beslutning om at udvise disse to af mejeriet. Listen startede hos formanden J. Pedersen, Merløse, og gik derfra til Ordrup og Søtofte. Fra Søtofte blev den af Fr. Larsen sendt til H.P. Nielsen, som mente, at der var gjort for megen blæst ud af den formentlig slet underbyggede beskyldning. Han talte derfor med sine naboer J. Jensen og H. Madsen, og de blev enige om at lave en spøg med listen, således at de skrev en henvisning til Bibelens 2. Mosebog, 20. kapitel vers 4-5 (»Du må ikke stjæle« og »Du må ikke sige falsk vidnesbyrd om din næste«). Derefter underskrev de listen med C.C. Skummeske og H.H. Mælkevand og sendte så listen tilbage til formanden, som derefter antagelig i samråd med bestyrelsen lod det hele løbe ud i sandet.

Der står kvinder bag alt, og det gjorde der også bag H.P. Nielsen. Hans kone Johanne Sofie var flittig og dygtig og havde meget at gøre, og ekstra meget på grund af ægtemandens offentlige hverv.

Der var i ægteskabet 5 børn, den sidste født 1910. I huset

boede også i 28 år en eller to af ægteparrets forældre, og det gav plejeopgaver, som var kvindearbejde. To sønner forlod godt nok hjemmet som 14-årige, men de fik ordnet deres tøjvask og -reparation hjemme indtil de giftede sig.

I de første år måtte Johanne Sofie kærne smør, da der endnu ikke var mejeri i St. Merløse. Efterhånden gik hendes arbejde mere og mere over til hønseavl, idet hun efterhånden fik udvidet hønseholdet, så der i mange år holdtes over 200 æglæggende høns, og da alt tillæg i den tid foregik med rugenhøns og uden kunstig hjælp, var det et stort arbejde hun efterhånden fik.

Den anden kvinde bag H.P. Nielsen var hans ældste datter Thora, f. 1889. Hun var hjemme indtil hun var 17 år, og skolegangen var jo forbi ved 14-årsalderen, så der var tid til at arbejde. Hun var igen hjemme fra 1910 til 1919. I disse år var hun den bærende kraft i driften af ejendommen, ikke mindst i stald og mark og ved plejearbejdet omkring hendes morfar, og hun var dygtig til disse opgaver. Ud over dette gjorde hun meget for at hjælpe naboer og bekendte under »den spanske syge«-epidemien.

H.P. Nielsen blev ved sine tillidshverv indtil svaghed og svækkelse tvang ham til at trække sig tilbage. I hans sidste år var han mere og mere syg, fordi en langvarig mavesygdom svækkede ham stærkt. Han havde et roligt temperament og lyst og evne til at sætte sig ind i de problemer, han havde med at gøre. Man kunne synes, at hans politiske indstilling var ret ensidig, men det fulgte vistnok af tiden, da han jo havde oplevet provisorieårene og husmændenes kamp for ligestilling, og det sætter nok sit præg.

Kvindevalgretsforeningen for Kalundborg og Omegn 1907-15

Af Hanne Rimmen Nielsen

STARTEN

Omkring juletid 1906 skrev lægefruen Ingeborg Møller, Kalundborg, til Elna Munch, København, således:

»Kjøbenhavns Kvindevalgretsforening. Fru Elna Munch. Kjøbenhavn.

Som Svar på Foreningens Skrivelse. Straks efter Nytår skal jeg sætte mig i Bevægelse - foreløbig her i Byen - tale med interesserede Kvinder og undersøge Forholdene, såvidt jeg er i Stand dertil for at få et Skøn over, hvorvidt Tid og Sted er belejlig for Dannelsen af en Kvindevalgretsforening.

Kan jeg blot få nogle enkelte såvidt med, at de også vil vove deres Trøje, så skal jeg ikke unddrage mig Arbejdet - hvorvidt jeg er i Stand til at gennemføre det, det bliver en ganske anden Side af Sagen.

Med Agtelse I. Møller, Kallundborg d. 26-12-06. «¹)

Ingeborg Møllers brev var et svar på en skrivelse fra Københavns Kvindevalgretsforening, underskrevet af Elna Munch m.fl., og udsendt omkring 1. december 1906 til udvalgte kvinder og mænd i hele landet. Formålet var at tilskynde til grundlæggelsen af lokale kvindevalgretsforeninger. Når Elna Munch havde udvalgt Ingeborg Møller blandt Kalundborgs kvinder, så skyldtes det utvivlsomt deres fælles tilknytning til Det radikale Venstre. Om de kendte hinanden personligt i forvejen, er ikke klart, men i hvert fald har Elna Munch kendt Ingeborg Møl-

lers mand, lægen J.S. Møller, som i 1905 var med til at stifte Det radikale Venstre.

Dannelsen af lokale foreninger var et led i opbygningen af en landsorganisation, og forløbet i Kalundborg var ret typisk for den måde, det foregik på.²⁾ Elna Munch (1871-1945) var en af de ledende i opbygningen af Landsforbundet for Kvinders Valgret, der blev stiftet i november 1907. Hun var cand.mag. i matematik og gift med historikeren P. Munch, ledende radikal politiker og senere udenrigsminister. Også Elna Munch fik en politisk karriere og blev indvalgt i rigsdagen som et af de første kvindelige folketingsmedlemmer i 1918.

Valget af Ingeborg Møller var et godt valg. Ligesom Elna Munch skulle hun vise sig at være en strålende organisator med et specielt talent for at mobilisere kvinder på tværs af sociale og politiske skillelinier i den lille provinsby Kalundborg. De to samarbejdede godt, og selv om de vel aldrig udviklede noget tæt personligt venskab, så viser korrespondancen, at de respekterede og stolede på hinanden.

Ingeborg Møller skrev til Elna Munch igen i slutningen af januar. Hun havde nu sat sig i bevægelse og så optimistisk på mulighederne: »Efter hvad jeg kan se, håber jeg, at det skal lykkes mig at få Sagen sat igennem - jeg har i Grunden mødt større Velvilje, end jeg havde ventet.« Hun ville gerne have tilsendt et eksemplar af lovene for Københavns Kvindevalgretsforening, som de kunne studere i Kalundborg.³⁾

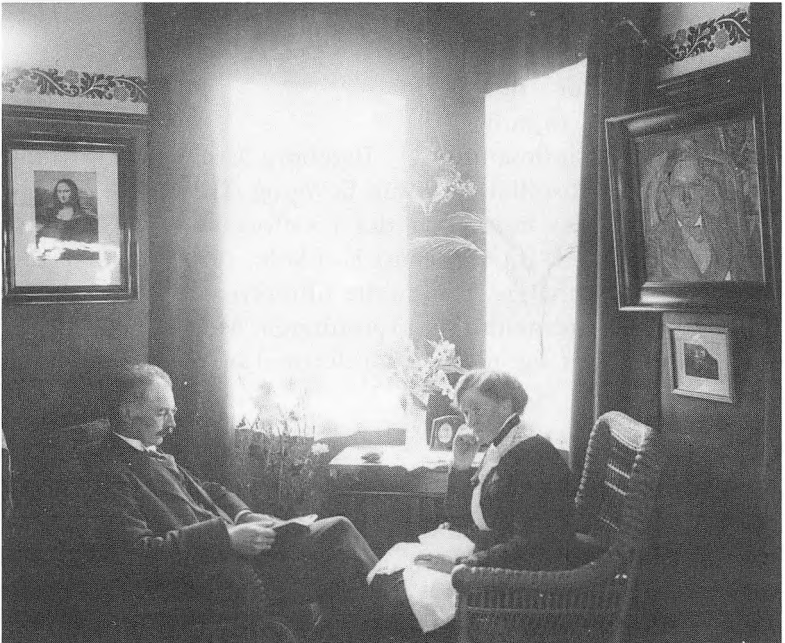
»Kvindevalgretsforeningen for Kalundborg og Omegn« stiftedes den 14. februar 1907 i en mindre kreds, der mødtes hos Ingeborg Møller.⁴⁾ Man nedsatte en foreløbig bestyrelse, der skulle arbejde med sagen og udarbejde forslag til love. Senere var det meningen, at man ville holde et større offentligt møde.

Dette møde blev afholdt den 17. april 1907 og blev en stor succes. Teatersalen, hvor mødet blev afholdt, var fyldt til sidste plads. Mødet blev fyldigt og rosende omtalt i byens aviser. Den første taler var pastor Carl Koch fra valgmenighedskirken i Ubberup, der i sit indlæg afviste, at »Kvindens Bestræbelser for Ligestillelse med Mændene skulde betyde en Nedbrydning af

*Ingeborg Møller 1911. Alle fotografi-
erne er fra Kalundborg Byhistoriske
Arkiv.*

*J.S. og Ingeborg Møller i deres stue
1905.*

først loven om menighedsråd 1903, derefter loven om værgeråd 1905 og hjælpekasse-loven af 1907. Endelig i 1908 fik kvinderne kommunal valgret. Tilbage stod kun den såkaldte politiske valgret, dvs. valgret og valgbarhed til rigsdagen. Om dette krav koncentrerede de kvindelige valgretsforeninger deres bestræbelser i perioden 1907-15.

Billedet af kvindeforeninger, der arbejdede for valgretten, var broget. Allerede i 1880'erne var der blevet dannet flere foreninger, der havde arbejdet for kvinders valgret: Kvindelig Fremskridtsforening (1886), Kvindevalgretsforeningen (1888) og De samlede Kvindeforeninger (1890). Den ældste danske kvindesagsforening, Dansk Kvindesamfund (1871), havde derimod ikke haft kravet om politisk valgret på sit program i denne periode. Disse foreninger var alle blevet nedlagt igen i 1890'erne, bortset fra Dansk Kvindesamfund, og først omkring århundredskiftet kom der påny gang i valgretsarbejdet. Nu dannedes Danske Kvindeforeningers Valgretsudvalg (1898), som var en sammenslutning af foreninger, der støttede valgretskravet, og i 1904 stiftede en kreds af københavnske kvinder Politisk Kvindeforening. Denne forening tog i 1906 navneforandring til Københavns Kvindevalgretsforening, og det var herfra, at initiativet udgik til at danne en landsdækkende forening med afdelinger i hele landet.

Den 24. november 1907 holdt Landsforbundet for Kvinders Valgret stiftende landsmøde. Københavns Kvindevalgretsforening og 39 andre kvindevalgretsforeninger, repræsenterende ialt 4.000 medlemmer, deltog i mødet. Også Kvindevalgretsforeningen i Kalundborg havde sendt delegerede til landsmødet.

Samtidig havde Dansk Kvindesamfund endelig taget valgretskravet på programmet i 1906, og der opstod hurtigt et konkurrenceforhold mellem denne forening og de nye valgretsforeninger. Konkurrencen blev tydelig, både centralt, hvor der blev gjort flere forgæves forsøg på sammenslutning, og lokalt, hvor de to foreninger konkurrerede om medlemmerne. Også internationalt opstod der forviklinger, når flere danske valgretsorganisationer gjorde krav på at repræsentere de danske kvinder i IWSA (International Woman Suffrage Alliance).⁷⁾

Hovedforskellen mellem de to foreninger var, at Landsforbundet var en enkeltsagsorganisation, der kun havde punktet om kvinders politiske valgret på programmet, mens Dansk Kvindesamfund var engageret i en bred vifte af kvindesaglige spørgsmål. Normalt betragtes Landsforbundet også som mere venstredrejet end Dansk Kvindesamfund, idet Landsforbundets opbakning især kom fra radikale og socialdemokratiske kvinder, mens Dansk Kvindesamfund først og fremmest appellerede til Venstre-kredse. På det lokale niveau var disse forskelle dog ikke altid så udtalte.

Landsforbundet for Kvinders Valgret voksede hurtigt og blev den største af de kvindeforeninger, der kæmpede for valgretten. Der blev i perioden 1907-13 dannet op mod 210 lokale foreninger med ca. 10-11.000 medlemmer. I 1915 nedlagde man foreningen, idet målet, den politiske valgret, nu var nået.

INGEBORG MØLLER (1867-1945)

Fru sagfører Jespersen: »Uden den Formand (en Stemme:saa døde Foreningen! - hør!) Ja, jeg hørte paa Landsmøderne i Randers og Odense, hvilket Ry Fru Møller havde, og hvorledes man saa op til Foreningen i Kalundborg. Jeg siger Fru Møller Tak. Formandshvervet er ikke nemt eller morsomt, men det bestrides med Lyst og Energi. (Forsamlingen rejser sig.)«⁸)

Det var ikke tom ros eller applaus. Ingeborg Møller var den drivende kraft bag oprettelsen af Kvindevalgretsforeningen, og hun var dens energiske formand fra start til slut, fra 1907 til 1915. På det stiftende landsmøde i 1907 blev hun endvidere valgt til landsorganisationens kasserer, en post hun beklædte helt til 1915.

Ingeborg Partsch var født i Flensborg i 1867 som datter af en velhavende slagtermester. Hun har skrevet om sin barndom i bogen: »-og de troede, at Hjertebaand kan briste. Minder fra Flensborg« (1946). Familien tilhørte det danske mindretal, som efter krigen i 1864 oplevede hårde tider. Ingeborg og hendes tre søstre gik i en privat, dansk pigeskole, og efter at denne var blevet lukket, blev de undervist af en privatlærerinde. Senere kom hun til Frøken Lindbergs Skole i Visby for at blive

uddannet til lærerinde. Efter opholdet her virkede Ingeborg og to af hendes søstre i en årrække som privatlærerinder i Nordslesvig.

Omkring 1890, da hun boede i Helsingborg, mødte hun den unge lægestuderende Jens Schou Christensen Møller (1865-1950). De blev forlovede, men havde foreløbig ingen udsigt til at gifte sig. Det skete først i 1894, efter at J.S. Møller i 1893 havde nedsat sig som praktiserende læge i Kalundborg.

J.S. Møller kom til at indtage en fremskudt rolle i provinsbyens liv, både som læge og som politisk engageret borger og kulturpersonlighed. Han er i dag mest kendt for sit omfattende kulturhistoriske forfatterskab, som havde rod i bøndernes liv og traditioner på Kalundborg-egnen. I sin studietid i København havde han stiftet bekendtskab med den kulturradikale venstrefløj omkring Georg Brandes og havde sluttet sig til partiet Venstre. I 1905 var han med til at stifte Det radikale Venstre. Den unge læge, der efter datidens forhold var yderst frisindet og venstreorienteret, var i starten en torn i øjet på den lille bys konservative borgerskab. Som medlem af byrådet fra 1900-02 var han f.eks. den drivende kraft bag en ny skoleordning, som indebar, at skellet mellem fattigskole og betalingskole faldt bort, og at piger og drenge skulle undervises sammen. J.S. Møller og hans hustru drog også personlige konsekvenser af deres synspunkter: Da den nye skoleordning var blevet vedtaget, besluttede de at sætte deres søn og datter (født 1896 og 1898) i kommuneskolen, et ret uhørt skridt i borgerskabet, hvor børnene normalt gik i privatskole.⁹) J.S. Møllers dygtige og engagerede indsats på mange områder tjente dog med tiden til at forsone borgerskabet og give ham en respekteret stilling i lokalsamfundet.

J.S. Møller var en god støtte for sin kone i valgretsarbejdet, ligesom hun støttede ham i hans kulturpolitiske arbejde for bibliotek, museum og folkeuniversitet. De synes at have haft et sjældent jævnybyrdigt og harmonisk ægteskab. I ægteparrets arbejdsdeling var det Ingeborg Møller, der havde ansvaret for det derhjemme, men hun havde også overskud og opbakning til selv at være udfarende og aktiv i det offentlige liv.

Korrespondancen mellem Ingeborg Møller og Elna Munch samt de mange mødereferater giver et godt indtryk af Ingeborg Møller som person. I brevene drøftes stort og småt, børnenes sygdom, planlægning af arrangementer og de store linier i forbundets politik. Vi får et indtryk af Ingeborg Møller som en energisk, myndig og snusfornuftig leder af foreningen. Hendes forhold til formandsposten var dog ofte mere ambivalent, end det fremgik udadtil. Sygdom satte hende i perioder ud af spillet, og så var det, ligesom hun mistede modet. Også kritik fra foreningens højrefløj gik hende på ved flere lejligheder. Over for fru Munch kunne hun lufte hun sine små genvordigheder, og sandsynligvis har korrespondancen mellem de to været med til at give hende mod på at fortsætte.

Ingeborg Møller var ikke bare lokalafdelingens dygtige leder, hun var også medlem af hovedbestyrelsen og kasserer for landsforeningen. Hendes betydning her lå nok især på det organisatoriske plan. Hun var en energisk og samvittighedsfuld kasserer, der styrede foreningens økonomi, som var det et husholdningsregnskab. Det var et arbejde, der gav en del ærgrelser, f.eks. i forhold til de foreninger, som ikke betalte og skulle rykkes gentagne gange.

Som radikal havde Ingeborg Møller en levende interesse for sociale spørgsmål. Det var hendes mål, at foreningen skulle samle alle samfundsgrupper, men i praksis viste det sig at være vanskeligt at tiltrække arbejderklassens kvinder. At hun også selv i visse henseender var begrænset af sin klasses synspunkter, blev f.eks. klart i en diskussion om tjenestepigespørgsmålet: Det kunne dog trods alt ikke være meningen, at tjenestepigerne skulle have fri hele søndagen. Det ville blive et forfærdeligt liv for husmoderen, hvis hun skulle trække hele søndagen!¹⁰⁾ Her så hun tingene med arbejdsgiverøjne. Men Ingeborg Møllers praktiske og jævne stil var dog en væsentlig forudsætning for, at det lykkedes at tiltrække så brede grupper til foreningen, som det rent faktisk gjorde.

Ingeborg Møllers offentlige liv var ikke slut med nedlæggelsen af valgretsforeningen i 1915. Den anden store sag, som hun involverede sig aktivt i, var husholdningssagen. Hun skrev

i årene efter 1915 en række meget ansete bøger om moderne husførelse og madlavning, og i 1920 var hun med til at stifte Husmoderforeningen i Kalundborg. Fra 1920 til 1933 fungerede hun som foreningens formand.¹¹⁾ I 1936, efter at J.S. Møller havde taget sin afsked, flyttede ægteparret til København. Her døde Ingeborg Møller i 1945.

HVEM BLEV MEDLEMMER?

På grund af det velbevarede arkiv, der findes fra Kvindevalgretsforeningen, ved vi en hel del om, hvem der blev medlemmer af foreningen, og hvad der var karakteristiske træk ved medlemsgruppen. I det følgende vil jeg dels tegne et billede af nogle af de ledende bestyrelsesmedlemmer, dels vil jeg karakterisere den samlede medlemsgruppe på basis af de bevarede medlemslister.

På den stiftende generalforsamling i 1907 valgtes følgende personer til bestyrelsen:

Fru Charlotte Ingerslev Lindbæk, Ubberup Højskole

Fru dr. Møller

Fru gårdejer Jens Pedersen, Uby/Jerslev

Fru red. Faber (Kalundborg Dagblad)

Fru dr. Capito

Hr. red. Sørensen (Kalundborg Dagblad)

Fru gårdejer Agnes Hooge Larsen

Desuden valgtes til suppleanter: Fru friskolelærer Jensen, Værsløv, og kommunelærerinde frk. Mønsted. Som revisorer valgte generalforsamlingen fru journalist Andersen og friskolelærerinde frk. Vestergård, Tømmerup. - I det samtidige materiale benævntes de gifte kvinder som regel ved deres mands titel og navn, også fornavn. Denne måde at benævne kvinderne på er her bevaret for at give et autentisk indtryk af tonen i skrivelserne og debatten.

Der var flere karakteristiske træk ved denne første bestyrelse, som gik igen ved de følgende bestyrelser. Socialt set var der tre hovedgrupper repræsenteret i bestyrelsen: Den dominerende gruppe var de gifte fruer fra byens borgerskab. Dertil kom nogle selverhvervende frøkener, mest lærerinder. Og

Alfride Fritz 1911.

*Augusta Jespersen med sine børn
1907.*

endelig var der »grundtvigianerne« fra landdistrikterne, gård-ejerfruer og friskolelærerinder og -lærerkoner.¹²⁾ Der var én mand, og også det var karakteristisk for de følgende bestyrelser (ialt 2 redaktører og en gårdejer). Og der var ét medlem med tilknytning til byens arbejderbevægelse, nemlig fru Fr. Andersen, hvis mand var tilknyttet den lokale socialdemokratiske presse. Den personlige tilknytning til den lokale presse var i det hele taget stærk, især til det radikale Kalundborg Dagblad. Politisk set rakte bestyrelsen fra socialdemokratiet til »kras højre«, som Ingeborg Møller skrev til Elna Munch.¹³⁾ Hun mente dog alt i alt, at det var et stort gode, at foreningen spændte så vidt. Tyngdepunktet lå imidlertid klart omkring Det radikale Venstre og Venstre, i hvert fald i starten. Senere blev det konservative element stærkere.

I det følgende vil jeg præsentere nogle af de kvinder, som kom til at præge foreningens arbejde stærkest, udover Ingeborg Møller. Det vil være nødvendigt at foretage et udvalg, og valget må falde på de kvinder, som sad der længst, og som formulerede sig mest markant udadtil.¹⁴⁾

Fru Charlotte Ingerslev Lindbæk, medlem af bestyrelsen 1907-09. Fru Lindbæk var gift med forstanderen for Ubberup Høj-

*Johanne (l.v.) og Augusta Frigast
1899.*

*Laura Ditlevsen med sine to hunde
1920.*

skole, Jannik Lindbæk. Ubberup Højskole var en kvindehøjskole, og flere af Kvindevalgretsforeningens møder blev afholdt på skolen. Fru Lindbæk var en myndig kvinde, som ikke var bange for at tage ordet i offentlige forsamlinger. Hendes udtræden af bestyrelsen i 1909 havde sandsynligvis forbindelse med mandens sygdom og død samme år. Fru Lindbæk førte selv skolen videre i nogle år med hjælp fra en af lærerne.¹⁵⁾

Fru Agnes Hooge Larsen, medlem af bestyrelsen 1907-09. Fru Hooge Larsen var gift med en gårdejer og radikal. Hun blev indvalgt i Hjælpekassen i Raklev Sogn 1908. Hun havde ordet i sin magt og interpererede, dvs. stillede spørgsmål til folketingskandidaterne, i en ildnende tale ved et vælgermøde i 1909. Mere om denne begivenhed, som førte til, at fru Hooge Larsen måtte nedlægge sit mandat, i et følgende afsnit.

Fru Laura Ditlevsen (1868-1935), medlem af bestyrelsen 1908-15. Fru Ditlevsen var den, efter Ingeborg Møller, der sad længst tid i bestyrelsen. Hun var gift med en velhavende købmand og støttede partiet Højre. Laura Ditlevsen var også aktiv i filantropisk arbejde, bl.a. var hun »forstanderinde« for »Foreningen til Værn for enligstillede Kvinder«.

Fru Dagmar Jensen (1877-1935), medlem af bestyrelsen 1909-15. Også Dagmar Jensen var gift med en velhavende købmand, S.P. Jensen. S.P. Jensen markerede sig politisk som radikal og var medlem af Byrådet 1909-12. Han støttede ved flere lejligheder Kvindevalgretsforeningens arbejde.

Skolebestyrerinde frk. Alfride Fritz (1868-1942), medlem af bestyrelsen 1910-15. »Frk. Fritz's Skole for Piger og Dreng« forberedte eleverne til mellemskoleeksamen. Den fungerede i perioden ca. 1900-1925. Hun gav også privatundervisning i tysk, fransk og engelsk. Frk. Fritz var et af foreningens mest markante medlemmer, som ofte kom frem med sin mening på foreningens møder.

Frk. Augusta Frigast (f.1878) og *fotograf frk. Johanne Frigast* (1879-1942). De to søstre Frigast, døtre af dr. Frigast, var især aktive i den Diskussionsklub, som Kvindevalgretsforeningen oprettede i 1909. Augusta Frigast giftede sig i 1912 med en silkefabrikant fra København. Søstre Frigast støttede sandsynligvis partiet Højre.

Tandlæge fru Augusta Jespersen (f. 1880). Også Augusta Jespersen var mest aktiv i Diskussionsklubben. I 1902, da hun hed frk. Helm-Petersen, var hun kommet til byen og havde etableret egen tandlægepraksis. I 1905 giftede hun sig med sagfører Holger Jespersen, med hvem hun fik 2 børn. Hun var en af de få gifte, selverhvervende kvinder i foreningen, og det er muligt, at det havde sin pris at forsøge at kombinere familie og selverhverv. I hvert fald flyttede ægteparret fra Kalundborg omkring 1917 og blev senere skilt. Også Augusta Jespersen sluttede sig sandsynligvis til partiet Højre.

Det er også muligt at karakterisere den samlede medlemsgruppe nærmere, idet der er bevaret 2 medlemslister fra foreningen fra 1907-08 og 1912. Kalundborg Kvindevalgretsforening var en af de store provinsforeninger i Landsforbundet, og medlemstallet nåede på højdepunktet i 1909 op på næsten 300. Et imponerende stort tal i en by af Kalundborgs størrelse (1916: 5.277 indbyggere).¹⁶ Ifølge medlemslisten fra 1907-08 var der på dette tidspunkt 192 medlemmer. De fordelte sig med: 94 fruer, 58 frøkener, 8 kvinder uden

nærmere angivelse og 32 mænd. De gifte kvinder var altså den dominerende gruppe i foreningen. Blandt de ugifte kvinder var der en del lærerinder og desuden en gruppe af sygeplejersker, læger og andet personale ansat på Kysthospitalet Refsnæs lige uden for Kalundborg. Selv om det ikke i alle tilfælde er muligt at konstatere den sociale placering, så er hovedindtrykket dog, at det var byens »spidser«, der tegnede foreningen. Der var tilsyneladende ingen deciderede arbejderkvinder blandt medlemmerne. En stor del af medlemmerne havde bopæl på landet, mest gårdejerkoner samt lærerkoner og lærerinder fra friskolemiljøet.

Med hensyn til hvilke mænd, der støttede foreningen, så ser det ud til, at det overvejende var mænd med en vis social position og med en moderat venstreorienteret eller fremskridtsvenlig indstilling. Mange var gift med kvinder, der var medlemmer, men hvem af ægtefællerne, der tog initiativet til indmeldelsen, er naturligvis ikke til at sige. Det, der gjaldt om for mændene, var sandsynligvis at fremvise deres generelt fremskridtsvenlige holdning, og der lå på denne måde ikke nogen trussel mod deres prestige eller mandighed i medlemskabet, tværtimod. Men der var primært tale om at tilkendegive en principiel tilslutning, og mændene var generelt ikke særligt aktive i foreningens daglige arbejde.

I 1909 gennemførte foreningen en succesrig husagitation, der medførte næsten en fordobling af medlemstallet. I løbet af 6 dage blev der indmeldt over 125 medlemmer i foreningen, og medlemstallet nåede dermed op på over 260 medlemmer.¹⁷⁾

Medlemslisten fra 1912 omfatter 183 navne, altså en ret markant nedgang. Denne udvikling var i overensstemmelse med den generelle stagnation i Landsforbundet, mens man ventede på den endelige vedtagelse af valgretten. Af de 183 medlemmer havde de 155 bopæl i selve Kalundborg. Den stærkere koncentration om selve byen var bl.a. et resultat af, at det i 1910 var lykkedes at få dannet en Kvindevalgretsforening for Asnæs Sogn, syd for Kalundborg.

MØDEVIRKSOMHED OG ANDRE AKTIVITETER

»Formålet for Kvindevalgretsforeningen for Kalundborg og Omegn er at virke for Kvinders kommunale og politiske Ligestilling med Mænd, samt gennem Møder med Foredrag og Diskussion at uddanne dem til Deltagelse i det offentlige Liv.«¹⁸⁾

Kvindevalgretsforeningens hovedaktivitet bestod i mødevirksomhed. I 1915 opgav Ingeborg Møller, at der i alt i perioden 1907-15 havde været afholdt omkring 50 foredrags- og diskussionsmøder. Foredragsholdere og emner havde spændt vidt, fra den radikale P. Munch til den konservative professor Ellinger, og fra Marie Christensen om tjenestepigerne til direktør Falck om fluerne.¹⁹⁾

Det er muligt at skelne mellem forskellige typer mødevirksomhed, dels offentlige møder, der var åbne for alle interesserede, dels medlemsmøder og diskussionsmøder. I praksis var forskellen dog ikke altid særlig klar, og de fleste møder var åbne for alle. Møderne blev som regel holdt i offentlige lokaler, f.eks. på Hotel Postgaarden. Fremmødet var ofte stort, og 100 deltagere var ret almindeligt. De lokale aviser refererede næsten altid fra møderne dagen efter, ofte livligt og detaljeret.

Som eksempel på et enkelt års virksomhed kan omtales året 1908. Den 27. februar afholdt man et møde om hjælpekaservalget i Kalundborg, og den 8. marts gentog man mødet i Ellede uden for Kalundborg. Den 14. marts arrangerede man oplæsning med magister Rosenberg. (Ingeborg Møller undskyldte over for Elna Munch afholdelsen af et sådant, rent kulturelt betonet, møde med behovet for at skaffe penge i kassen!)²⁰⁾ Den 5. april talte Elna Munch ved et offentligt møde om kvindebevægelsens historiske udvikling, og i forlængelse heraf afholdt man generalforsamling. I efterårssæsonen 1908 blev der kun afholdt ét møde, nemlig med læge Asmund og fru Arenholt, begge medlemmer af Landsforbundets hovedbestyrelse. De talte fra forskellige synsvinkler om kvindernes stilling i hjemmet og samfundet. Et par planlagte møder i landdistrikterne måtte aflyses, fordi man ikke kunne få talere »på en for Landboerne heldig Tid«.²¹⁾ Ved siden af det udadventede

Den store sal på Hotel Postgården. Her foregik mange af Kvindevalgretsforeningens offentlige møder.

arbejde holdt man en række møder i bestyrelsen, og 2 delegerede (fru Hooge Larsen og fru Møller) deltog i organisationens landsmøde i september 1908. En sag, der voldte Ingeborg Møller betydelige vanskeligheder i bestyrelsen, var spørgsmålet om lokalafdelingens økonomiske støtte til bladet »Kvindevalgret«. Især fru Charlotte Lindbæk strittede imod, men til sidst lykkedes det dog for Ingeborg Møller at sætte sin vilje igennem. Interessen for bladet var tilsyneladende ikke særlig stor lokalt, og et yderligere problem var, at distributionen af bladet havde været ualmindeligt ringe.²²⁾

Det generelle billede var, ikke overraskende, at mange møder omhandlede valgretskravet og kvinders samfundsmæssige stilling. Men foreningen søgte også på forskellige måder at højne medlemmernes politiske indsigt og viden mere generelt. Der blev afholdt en del møder, der omhandlede samfundsforhold af almen karakter, f.eks. skattespørgsmålet, og i 1909 afholdt man en række »programmøder« med foredrag ved

kendte politikere om de politiske partiers programmer. Foredragsholderne var i mange tilfælde kendte mænd og kvinder fra hovedstaden. Men også lokale, fremtrædende mænd optrådte i foreningen. Kalundborgs kvinder holdt sig for det meste tilbage, eller optrådte i mere ydmyge roller som indledere, dirigenter og diskussionsdeltagere. Men også dette har utvivlsomt krævet mod på et tidspunkt, hvor det ikke var velset, at kvinder overhovedet tog ordet i offentlige forsamlinger.

Kvindevalgretsforeningen oprettede i 1909 en særlig Diskussionsklub, hvis formål var at fremme medlemmernes diskussionslyst og -evne og dermed »at uddanne dem til Deltagelse i det offentlige Liv«. Avisreferaterne fra disse møder er ofte særligt interessante, fordi de giver et indblik i medlemmernes holdninger. Blandt de emner, der særligt kunne få de kvindelige medlemmer ud af busken, var diskussioner af kvindernes stilling mellem »ude og hjemme« - valget mellem familie og selverhverv - samt ikke mindst tjenestepigespørgsmålet.

Endelig må det nævnes, at foreningen også indimellem afholdt mere kulturelt og socialt betonedede arrangementer: litterære foredrag, fester og ved en enkelt lejlighed en bazar. Bazaren i oktober 1912 havde til formål at skaffe penge til foreningens slunkne kasse. Det var et storstilet foretagende, som det krævede mange kræfter at iværksætte. Der var boder, tombola, museum, optræden med sang og dans, og endelig opførte man en engelsk kvindevalgretskomédie. Fremmødet var stort, og det økonomiske udbytte på 830 kr. yderst tilfredsstillende. Det var dog et skår i glæden, at der efter bazaren fremkom kritik og avisdebat, fordi man havde samlet penge ind, selv om foreningen i forvejen havde en del penge i kassen.²³⁾

VALGRETTE OG KVINDENS PLADS

Hvorfor ville kvinderne i Kalundborg gerne have valgret? Svaret på dette spørgsmål har for de fleste medlemmer af Kvindevalgretsforeningen været så indlysende, at man nærmest ikke behøvede at diskutere det. De bud, der fremkom fra foredragsholdere og foreningens medlemmer tyder på, at det var

en blanding af to typer argumenter, der var afgørende. For det første var kravet om valget et simpelt retfærdighedskrav - kvinderne gjorde krav på at få de samme rettigheder som mændene. Mange betragtede også kvindevalgretten som et led i en bredere politisk bevægelse for en udvidelse af demokratiet. For det andet mente de fleste, at kvinderne havde et særligt bidrag at yde i det politiske liv, og at det derfor var vigtigt, - ikke bare for deres egen skyld, men også for samfundets og mændenes skyld, - at de fik mulighed for at komme ind og præge det politiske liv.

Det virkeligt brændende spørgsmål drejede sig om de konsekvenser, som kvindernes indtræden i det offentlige liv ville få. Var det i det hele taget muligt at forene et offentligt engagement med pligterne over for familien? Og hvordan skulle kvindernes liv se ud i det nye samfund, hvor de havde opnået de samme rettigheder som mænd?

Det ser ud til, at foredrag, der omhandlede disse spørgsmål, havde kvindernes særlige interesse. Den radikale *Julie Arenholt* mente, at det var muligt at forene pligterne over for hjem og samfund. »Kvindens Hovedvirksomhed falder i Hjemmet, siges der, det kan dog kun gælde de gifte Kvinder, men man styrker og værner bedst om Hjemmet ved at interessere sig for Samfundet.« Desuden kom der flere og flere selverhvervende kvinder, og disse kvinder havde de bedste betingelser for at opnå økonomisk uafhængighed og dermed »Ligestillethed« med manden. Også *Thora Knudsen*, konservativ borgerrepræsentant i København, udtalte sig for kvindernes medvirken i det offentlige liv. Hun mente ganske vist, at det var kvindens »første Pligt at bevare og frede om Hjemmet«. Men hvis hun forstod at organisere sit huslige arbejde effektivt, så ville hun også få tid til at deltage i det offentlige liv. Thora Knudsens konklusion var, at det var nødvendigt med tvungen undervisning i husgerning, for at kvinderne kunne gå velforberedte ind til arbejdet som husmoder og moder og dermed også få bedre betingelser for at udfylde deres plads i samfundsarbejdet. En noget omvendt argumentation, kunne det synes for os i dag, men for tilhørerne dengang gav det øjensynligt mening, at dømme

SPØRGSMALET om Kvindernes politiske Valgret er et af de Spørgsmaal, som snarest muligt maa løses. Det er da ogsaa om dette Punkt, Kvindebevægelsen i de senere Aar mere og mere er kommen til at dreje sig.

I Fælled har Kvinderne allerede deltaget i tre politiske Valg og har over 20 kvindelige Repræsentanter i den finske Rigsdag. I Norge deltog Kvinderne nu i 1909 for første Gang i Valgene til Stortinget. I Sverige og rundt om i Udlandet arbejdes der brigt for Sagens Gennemførelse. Ogsaa her i Danmark arbejdes der for at faa dette Spørgsmaal løst. I Efteraaret 1907 stiftedes Landsforbundet for Kvinders Valgret, der nu tæller over 10,000 Medlemmer, fordelte i 132 Kvindevalgretningsforeninger, der er spredte over hele Landet.

Kvindevalgretningsforeningernes Formaal er at arbejde for Kvindernes fulde Ligestilling med Mænd. Kvindevalgretningsforeningerne rummer Kvinder og Mænd af alle politiske Anskuelser og af alle Samfundsklasser.

De danske Kvinder har 1908 faaet den kommunale Valgret og Valgbarhed, har de ingen Indlydelse enkelt Stedti henimod deres Ligestilling med Mænd.

Saa længe Kvindernes ikke har politisk Valgret og Valgbarhed, har de ingen Indlydelse paa de Love, som de skal leve under og som de skal lyde.

Den stedlige Afdeling af Landsforbundet er »Kvindevalgretningsforeningen for Kalundborg og Omegn». Den stedlige Afdeling af Landsforbundet er »Kvindevalgretningsforeningen for Kalundborg og Omegn». Gennem en række Møder har den i Løbet af over to Aar søgt at opbygge sine Medlemmer om forskellige politiske, kommunale og sociale Spørgsmaal. Det har været dens Opgave at faa Kvinderne til at fortaas at vi ikke blot er Medlemmer af det lille Samfund, Hjemmet, men ogsaa af det store Hjem. Samfundet, og at ikke Hjem har Brug for en Døt af være Evner og Kræfter.

Der er Samfundsopgaver, som kun vil finde deres heldige Løsning, naar Kvindernes faar Lov til at raade med.

Vi haaber, at det ikke vil være alt for længe, inden man opbygger dette simple Retfærdighedskrav fra Kvindernes Side.

Støt os i vort Arbejde for Kvindernes Frigørelse!
Hvis De er Tilhænger af vor Sag, saa meld Dem ind i vor Forening. Hvis De er Modstander af den, saa som til vore Møder og hos vore Grunde.

Overfor denne Sag bør ingen være ligegyldig!
I en nær Fremtid vil et af undertegnede Medlemmer af den stedlige Kvindevalgretningsforening tillade sig at allægge Dem et Besøg for at tale med Dem om Sagen.

Kalundborg, i Oktober 1909.

Fru Lærer Andersen.	Prk. Bendtsen.	Fru Laura Dilleven.	Fru Elløg.
Fru Høll.	Redaktør Høll.	Fru Dagmar Jensen.	Tandlæge, Fru Jespersen.
Reservelege, Prk. E. Larsen.	Fru Redaktør Jørgensen.	Prk. E. K. Knudsen.	Organist, Fru Korthals.
Prk. Mohr.	Fru Bankdirektor Lund.	Fru Emma Meyer.	Prk. Møgenst.
	Fru Ingeborg Møller.	Fru Emma Schultz.	

Løbe-
seddel angående
agitationen for flere medlemmer. 1909

efter den efterfølgende diskussion. Både Ingeborg Møller og Charlotte Lindbæk erklærede sig i diskussionen som tilhængere af tvungen undervisning af unge piger.²⁴⁾

Husarbejdets organisering var også i centrum for Tjenestepigeforeningens formand, Marie Christensens foredrag.

Hun udtalte sig for mere fritid til tjenestepigerne, et hyggeligt værelse til pigen, og for at tiltale-

formen burde være »Frøken«. På fruene i Kalundborg virkede disse krav stærkt provokerende, næsten latterlige. Skulle man virkelig til at tiltale pigen med »Frøken»? Der udspandt sig en lang og ophedet diskussion, som giver et godt indtryk af medlemmernes sociale baggrund og synspunkter. For disse fruer var tjenestepigernes arbejde en forudsætning for, at de selv kunne være aktive i det offentlige liv, og det var vanskeligt for dem at forestille sig andre måder at organisere tingene på. Et forslag om at stifte en »Husmoderforening til Værn mod Tjenestepigerne« blev dog nedstemt ved denne lejlighed. Det var imidlertid også muligt at se fruernes situation fra en anden synsvinkel, nemlig som et spørgsmål om deres økonomiske afhængighed. Adjunkt Ingerslev, forfatter til en bog om emnet, slog i sit foredrag til lyd for større ligestilling mellem mand og kvinde på det økonomiske område. Den selverhvervende kvinde kunne selv råde over sin indtægt, og lovgivningen burde nu også sikre hustruen andel i den fælles indtægt. Hr. Ingerslev

anbefalede desuden, at man i det enkelte ægteskab ordnede sig rent privat og f.eks. delte indtægten i 2 lige store dele. Foredraget synes at have vakt genklang i forsamlingen, men en enkelt kvinde udtalte dog sin frygt for, at spørgsmålet kunne volde splid i hjemmet.²⁵⁾

Således synes Kvindevalgretsforeningen også at have fungeret som et forum for udveksling af tanker om kvindens fremtidige plads i hjem og samfund. Hvilken indflydelse dette fik på kvindernes livsstrategier, er selvfølgelig et åbent spørgsmål, men måske bidrog det på lang sigt til at give deres døtre flere muligheder?

VALG OG PARTIPOLITIK

Kalundborg Kvindevalgretsforening var dybt indvævet i de lokale partipolitiske slagsmål. Ikke sådan at forstå, at foreningen tog stilling for et enkelt parti. Det gjorde man netop ikke. Men foreningen var selv en kamplads for forskellige politiske grupperinger, og foreningen fik gennem sin virksomhed indflydelse på de lokale politiske styrkeforhold. For Ingeborg Møller var formandshvervet hele tiden en balancegang mellem forskellige hensyn. Når hun havde haft en radikal taler, måtte hun sørge for, at det næste gang blev en Højre-mand eller -kvinde. Ellers opstod der utilfredshed. Der var eksempler på, at Højre-kredse beskyldte foreningen for »Radikalt Partistræb«.²⁶⁾ Ingeborg Møller kunne heller ikke selv tillade sig at træde alt for tydeligt frem som radikal partistøtte. I 1910 skrev hun bekymret til fru Munch, at hun ikke regnede med at blive genvalgt ved forårets generalforsamling, for foreningen var blevet mere konservativ. Hun tilføjede: »Det er en alt andet end morsom Post at være Formand for en så overvejende konservativ Forening ... Jeg er ikke altid så rask, så jeg kan såmænd nok trænge til at være fri.«²⁷⁾ Hun blev nu alligevel genvalgt, men det stærke konservative indslag i foreningen er interessant. Det modsiger den udbredte opfattelse, at Landsforbundets foreninger var domineret af radikale og til dels socialdemokratiske kvinder. Sådan var det ikke i Kalundborg, og

spørgsmålet er i det hele taget, om der netop ikke var meget store lokale variationer i foreningernes sammensætning.²⁸⁾

Et af de vigtigste områder for foreningens virksomhed var de mange valg i perioden og arbejdet for kvindernes politiske repræsentation. Som allerede omtalt afholdt foreningen en række alment oplysende møder, der skulle »uddanne« kvinderne til at varetage deres nye borgerrettigheder. Foreningen søgte dog også at få mere direkte indflydelse, dels gennem forhandlinger om listernes sammensætning ved lokale valg, dels ved at interpellere folketingskandidaterne om deres stilling til kvinders valgret.

Hjælpekassevalget i 1908 var den første prøve for kvinderne. På et møde, som Kvindevalgretsforeningen afholdt forud for valget, vedtog man en resolution, som skulle sikre kvindelige kandidater plads på listerne. I resolutionen henstillede man til de politiske organisationer om at opstille kvinder på deres lister på valgbare pladser. Om muligt anbefalede man, at der blev opstillet en fællesliste med mindst 2 kvinder.²⁹⁾ Fælleslisten blev ikke til noget, men det lykkedes at få opstillet kvinder på alle listerne, og ud af 4 medlemmer blev der valgt 2 kvinder, nemlig fru P.Th. Hansen for Højre og lærerinden Anna Ottesen fra Det radikale Venstre. Socialdemokraterne havde opstillet en kvinde på andenpladsen, men fik kun valgt én repræsentant.³⁰⁾ Endnu mere succesrige var kvinderne i det nærliggende Raklev Sogn, hvor 4 af de 7 valgte var kvinder, heriblandt Agnes Hooge Larsen og endnu et medlem af Kvindevalgretsforeningen.³¹⁾ Kvindevalgretsforeningens første forsøg på at få indvalgt kvinder var dermed blevet en ubetinget succes.

Kommunalvalget i 1909, det første efter at kvinderne havde fået den kommunale valgret, var den næste udfordring. For at forberede kvinderne holdt Kvindevalgretsforeningen et møde, hvor redaktør J.P. Jørgensen fra Kalundborg Dagblad holdt foredrag om forholdstalsvalgmanen. Desuden blev der foranstaltet et prøvevalg. Tilslutningen til mødet var dog beskedent, og i det hele taget havde kvinderne ikke rigtig heldet med sig denne gang. Det lykkedes generelt ikke at få opstillet kvinderne på valgbare pladser. Kun Anna Ottesen, der var opstillet

*Anna Ottesen,
byrådsmedlem 1913-17. 1896.*

som nr. 2 på de radikales liste, havde en reel chance for at blive valgt. Socialdemokraterne opstillede ingen kvinder, og Højre, byens dominerende parti, opstillede en kvinde på 7. pladsen, »som Lokkemad«, skrev Kalundborg Dagblad harmfuldt. Spørgsmålet er dog, om ikke også Anna Ottesen fungerede som lokkemad? Der blev ikke valgt nogen kvinder ind i Kalundborg Byråd ved denne lejlighed. Iøvrigt fremgår Højres dominerende stilling i byens politiske liv af, at de fik indvalgt 6 medlemmer, socialdemokraterne fik valgt 2, de radikale 1 medlem, og en religiøs liste ligeledes 1 medlem. Også Ingeborg Møller var opstillet ved denne lejlighed, i Kalundborg Landdistrikt, der skulle vælge 1 medlem, men hun var uden chance for at blive valgt.³²⁾

Den første kvinde i Kalundborg Byråd blev alligevel den radikale Anna Ottesen (1857-1921). Hun afløste i 1912 S.P. Jensen, der nedlagde sit mandat, og ved kommunalvalget i 1913 blev hun genvalgt. Anna Ottesen var uddannet på N. Zahles Seminarium i København i 1883 og havde siden 1885 været ansat ved Kalundborg kommuneskole.³³⁾ Hun var

Valghandlingen 1910 på Torvet i Kalundborg. Det var her, Ingeborg Møller året før interpellerede ved valget 1909.

blandt de stiftende medlemmer af Kvindevalgretsforeningen i 1907. Fra flere sider blev hun fremhævet som en, der havde »Hjerte for Smaafolk«. Hendes virksomhed i hjælpekasse og værgeråd blev fremholdt som eksempler, og især blev det stærkt fremhævet, hvordan hun havde været den drivende kraft bag skolebespisningsordningen fra 1906. Selv gav hun udtryk for, at hun var stærkt optaget af kvindernes lighedskrav, og at hun i byrådet særligt ønskede at arbejde for børnenes vilkår, enkerne, de syge og de gamle.³⁴⁾

Folketingsvalget i 1909 kastede Kvindevalgretsforeningen ud i en alvorlig krise. Det var hensigten, at foreningens medlemmer skulle interpellere kredsens kandidater ved de store vælgermøder i by og omegn. Christopher Krabbe var Kalundborg-Samsø-kredsens folketingsmand i to perioder, 1864-84 og 1895-1910. Efter 1905 sluttede han sig til Det radikale Venstre. Desuden var der i 1909 opstillet kandidater for Venstre og Socialdemokratiet. Foreningen interpellerede ved to lejligheder, dels ved et møde i Ellede Forsamlingshus den 11. maj, dels i forbindelse med selve valghandlingen på Torvet i Kalundborg den 25. maj, hvor Ingeborg Møller foran en stor forsamling på

1.000-1.500 mennesker spurgte kandidaterne om deres stilling til kvindernes politiske valgret.³⁵⁾ Alle kandidater svarede som ventet, at de støttede kravet om kvindernes valgret, og effekten har nok så meget ligget i selve den opmærksomhed, som den offentlige handling vakte.

Ved vælgermødet i Ellede gik det imidlertid galt. Fru Agnes Hooge Larsen begik i den radikalt dominerede forsamling den fejl, at hun på Kvindevalgretsforeningens vegne tilsagde Krabbe kvindernes støtte. Dette blev straks opfanget af tilstedeværende journalister fra de andre partiaviser og blæst stort op. En mængde artikler og læserbreve blev offentliggjort i de følgende dage. Det hjalp ikke, at fru Hooge Larsen udsendte en redegørelse, og at Ingeborg Møller pointerede Kvindevalgretsforeningens upolitiske karakter. 13 medlemmer, mest Højre-damer, truede i et brev til bestyrelsen med at udmelde sig af foreningen, hvis ikke fru Hooge Larsen blev tvunget til at nedlægge sit mandat. Dagen efter, den 15. maj, nedlagde Agnes Hooge Larsen frivilligt sit mandat.³⁶⁾ Som Ingeborg Møller skrev til Elna Munch, var dette nok også den bedste løsning. Hvad hende selv angik, var hun efterhånden blevet tykhudet over for ubehagelighederne.³⁷⁾ Således rustet gik hun selv på talerstolen et par dage efter for at interpellere.

Kvindernes oplevelser ved valgene og i de partipolitiske sammenhænge opfattede de selv som en læreproces. De skulle først lære at gebærde sig i de politiske sammenhænge. Men den almindelige indstilling blandt medlemmerne var optimistisk og blev udtrykt sådan af Anna Ottesen : »Dog med Lyst og god Vilje tror jeg, hun vinder med«.

GRUNDLOVEN AF 1915

Den længe ventede grundlovsændring, der gav kvinderne valgret, blev endelig vedtaget den 5. juni 1915. Denne dag blev fejret som en festdag af de danske kvinder. Der var stort kvindeoptog i København, og kvinderne mødte op i rigsdagen. Om aftenen var der fest for kvindeorganisationernes kvinder. Sandsynligvis deltog en del af kvinderne fra Kalundborg i festlighederne i København. Ingeborg Møller var tidligere blevet valgt

ind i det udvalg, der skulle forberede festlighederne, og hun har givet været travlt involveret i dagens forløb.³⁸⁾

I Kalundborg skete der ikke så meget den 5. juni. Socialdemokratiet var det eneste parti, der holdt offentligt møde, men det var uden kvindelige talere. Ellers skulle man helt til Jyderup den 6. juni, hvis man ville høre Birgitte Berg Nielsen fra Dansk Kvindesamfund, der talte om kvindevalgretten.³⁹⁾

I juni 1915 havde Kalundborg Kvindevalgretsforening nærmest ligget stille siden året før. Med den nye grundlovs vedtagelse var målet nået, og foreningen havde blot tilbage at opløse sig selv. Det skete ved en generalforsamling den 27. oktober 1915.⁴⁰⁾ Fru Møller aflagde beretning og tegnede et historisk rids af foreningens virksomhed. Foreningen havde været meget aktiv, og den havde fungeret som et samlingsmærke for kvinderne trods modstridende politiske anskuelser. Hun håbede, at kvinderne fremover ville forstå at bruge deres rettigheder. Det blev derefter vedtaget enstemmigt at nedlægge foreningen.

Foreningen havde et overskud på 155 kr., og man vedtog at anvende pengene til uddeling af brændsel til fattige kvinder. Det senere forløb kan følges i foreningens forhandlingsprotokol, herunder navnene på de 25 fattige kvinder, der fik glæde af kullene.

På anbefaling af Ingeborg Møller besluttede generalforsamlingen endelig, at man ville tilslutte sig det nye Dansk Landsforbund for Kvinders Valgret, hvis primære formål var at støtte kvinderne i de lande, hvor man endnu ikke havde opnået valgretten. Aktiviteten i den nye forening blev lav, både lokalt og på landsplan. Betydningen lå mest i, at man fik mulighed for at sende delegerede til kongresserne i den internationale valgretsalliance. Ingeborg Møller fortsatte som kasserer i Dansk Landsforbund, og det lykkedes for hende at holde en form for liv i den lokale forening, i hvert fald til 1920, hvor korrespondancen mellem Ingeborg Møller og Elna Munch ophører.⁴¹⁾ Dansk Landsforbund for Kvinders Valgret bestod indtil 1923.

EPILOG

Man kan undre sig over, hvor kvinderne i Kalundborg gik hen efter Kvindevalgretsforeningens opløsning. Kvindevalgretsforeningen anbefalede, at man meldte sig ind i de politiske partier, og det var der sikkert også en del, der gjorde. I Kalundborg var der aldrig som andre steder blevet dannet en afdeling af Dansk Kvindesamfund. Ved en enkelt lejlighed i 1908 var der blevet gjort et forsøg, men det gik i sig selv igen, og i Kvindevalgretsforeningen var man selvfølgelig ikke interesseret i en konkurrerende organisation.⁴²⁾ Heller ikke i kølvandet på valgretten blev der dannet nogen kreds under Dansk Kvindesamfund.

Svaret var, at kvinderne i Kalundborg koncentrerede sig om at få dannet en husmoderforening. Husmoderforeningen i Kalundborg blev stiftet den 28. maj 1920. Ikke uventet var Ingeborg Møller, der i mellemtiden havde udgivet 2 kogebøger, blandt initiativtagerne. I det udvalg på 6 personer, som tog initiativet, sad ikke mindre end 4 gengangere fra Kvindevalgretsforeningen: Ingeborg Møller, frk. Fritz, fru Ditlevsen og frk. Frigast. Ingeborg Møller blev valgt til formand for foreningen, der hurtigt nåede op på over 260 medlemmer.

Var det udtryk for en slags politisk højreskred, når man dannede en husmoderforening som afløsning af Kvindevalgretsforeningen? Både - og. Som vist havde de konservative fruer altid stået stærkt i Kvindevalgretsforeningen, så det lå i naturlig forlængelse heraf at satse på en husmoderforening. Men dertil kom, at de aktive kvinder utvivlsomt selv så husholdningssagen som fremtidens kvindesag, altså som en progressiv og samfundsnyttig bevægelse. For Ingeborg Møller var det vigtigt, at foreningen kom til at rumme kvinder fra alle samfundsklasser, også arbejderklassen, og på programmet stod oplysning om teknologiske fremskridt, rationel husførelse og sund madlavning.⁴³⁾

I 1930'erne blev der oprettet en afdeling af den kvindesagligt indstillede Kvindernes Fredsliga i byen. Og så sent som i 1962 fik man endelig en afdeling af Dansk Kvindesamfund i Kalundborg.⁴⁴⁾ Historien om disse foreninger ville uden tvivl kunne

føje nye brikker til den lokale kvindehistorie. I Kalundborg som andre steder var det lokale kvindepolitiske landskab udformet ud fra lokale betingelser og ud fra de aktive kvinders interesser og behov. Omvendt udgør kvindeorganisationernes historie en væsentlig side af den lokale politiske historie. Uden den bliver lokalhistorien ufuldstændig.

NOTER

1. Korrespondance mellem Ingeborg Møller (IM) og Elna Munch (EM), i Elna Munchs Arkiv, Rigsarkivet, pk. 3-6 og 22-24. Korrespondancen omfatter IMs breve til EM, årene 1906-10, og enkelte breve efter 1910. Det citerede brev er det første af IMs breve i Elna Munchs arkiv og stammer fra pakke 22. Bolle-å'et i IMs breve er autentisk. I Kvindevalgretsforeningens Arkiv, Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv, findes endvidere enkelte bevarede breve fra Elna Munch til Ingeborg Møller.
2. Se Rambusch 1990 og Nørregaard Hansen 1992.
3. IM til EM 16.2.1907, pakke 22.
4. Dette og senere møder i foreningen refereres dels i Forhandlingsprotokollerne i Kvindevalgretsforeningens Arkiv, dels i artikler i de lokale dagblade. Se Kalundborg Dagblad 15.2.1907.
5. Kalundborg Dagblad 18.4.1907.
6. IM til EM 7.4.1907 og 12.4.1907, pakke 6, og 19.4.1907, pakke 22.
7. Nørregaard Hansen 1992 s. 11-18.
8. Kalundborg Dagblad 25.4.1913. Referat af generalforsamling i Kvindevalgretsforeningen.
9. Kalundborgs historie, bd. 2, s. 172-179.
10. Kalundborg Dagblad 16.2.1912.
11. Ingeborg Møller udgav følgende bøger: *Kunsten at være huslig. Praktisk Anvisning til sundhedsmæssig og moderne Husførelse* (1916), *Hjemmets Kogebog* (1919), *200 Middage*, efter F. Nietlispach's bog (1930), *Koldt Bord*, også efter F. Nietlispach's bog (1931). Desuden bidrog hun med flere afsnit til håndbogen, *Nutids Mad og Husførelse*, red. Carla Meyer (1930). Husmoderforeningens Arkiv findes i Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv.
12. A. Ankerstrøm: *Friskolen gennem hundrede Aar*, Odense 1949, bd. 3, afsnittet om Holbæk Amt, rummer portrætter af flere af de lærerkoner og lærerinder, som var aktive i Kvindevalgretsforeningen.
13. IM til EM 16.2.1907, pakke 22.
14. Materialet til disse miniportrætter stammer fra flg. kilder: Kvindevalgretsforeningens Forhandlingsprotokoller. Personregister og

- Personalhistorisk Afdeling, Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv. Møde-referater i Kalundborg Dagblad 1907-15. Kalundborgs historie, bd. 2.
15. Afsnittet om Ubberup Højskole i: Fred. Nørgaard: Danmarks Folkehøjskoler, Odense 1940, bd. 2, s. 284-290.
16. Nørregaard Hansen 1992 s. 36. Daniel Bruun: Danmark. Land og Folk, Kbh. 1920/21.
17. IM til EM 11.11.1909, pakke 24. Løbeseddel i Kvindevalgretsforeningens Arkiv.
18. Love for Kvindevalgretsforeningen for Kalundborg og Omegn, 1907, i Kvindevalgretsforeningens Arkiv.
19. Kalundborg Dagblad 28.10.1915. Kallundborg Avis 28.10.1915.
20. IM til EM 29.2.1908, pakke 23.
21. IM til EM 31.7.1908, pakke 22.
22. IM til EM 17.10.1908 og 25.10.1908, pakke 22, og 9.12.1908, pakke 23.
23. Kallundborg Avis 12.10.1912, 14.10.1912, 16.10.1912, 19.10.1912.
24. Ud klip i Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv (Møde den 6.12.1908, Julie Arenholt). Kalundborg Dagblad 13.2.1913 (Thora Knudsen).
25. Kalundborg Dagblad 16.2.1912 (Marie Christensen). Ud klip i Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv (Møde den 16.3.1912, Adjunkt Ingerslev). Frederik Ingerslev: Lige kår for hustru og mand, Kbh. 1911.
26. Kallundborg Avis 4.4.1908. Kalundborg Dagblad 6.4.1908.
27. IM til EM 8.1.1910, pakke 24.
28. Til denne diskussion se også Rambusch 1990, Nørregaard Hansen 1992 og Broch 1990.
29. Kalundborg Dagblad 28.2.1908. Forhandlingsprotokol samme dato. IM til EM 29.2.1908, pakke 23.
30. Kalundborg Dagblad 20.3.1908 og 31.3.1908.
31. Kalundborg Dagblad 9.3.1908 og 24.3.1908.
32. Kalundborg Dagblad 9.3.1909, 10.3.1909, 11.3.1909, 13.3.1909.
33. Skolestatistik 1910 s. 298.
34. Kalundborg Dagblad 4.3.1913 og 6.3.1913.
35. Kalundborg Dagblad 12.5.1909 og 25.5.1909. Forhandlingsprotokol 11.5.1909. IM til EM 23.5.1909, pakke 6.
36. Kalundborg Dagblad 14.5.1909. Andre indlæg, f.eks. 15.5., 17.5. og 18.5.1909, samt ud klip og breve i Kvindevalgretsforeningens Arkiv.
37. IM til EM 23.5.1909, pakke 6.
38. Brev ang. udvalg 3.5.1915, IM til EM 8.5.1915, 25.5.1915, alle i pakke 3.
39. Holbæk Amts Social-Demokrat 28.5.1915 (Annonce), 6.6.1915. Kalundborg Dagblad 7.6.1915.
40. Forhandlingsprotokol 27.10.1915, 6.12.1915, samt avisud klip i protokollen.
41. Laura Ditlevsen til EM, 16.1.1916, pakke 5. IM til Sarah Orth

12.2.1920, 20.2.1920, 5.3.1920, pakke 4. Breve fra IM til EM i perioden 1916-18 om radikalt agitationsudvalg, om fest for Elna Munch og om IMs arbejde i centralt husholdningsudvalg.

42. IM til EM 28.5.1908, pakke 23.

43. Husmoderforeningens Arkiv, Forhandlingsprotokol 1920-27, Medlems- og Kontingentbog 1920-24.

44. Kvindernes Fredsligas Arkiv findes i Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv. Oplysninger om Dansk Kvindesamfunds Kalundborg afdeling i Cappelen 1972.

ANVENDT LITTERATUR

Arkivmateriale:

Kvindevalgretsforeningen for Kalundborg og Omegn, Arkiv nr. 1975/44. Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv. Heri:

- Forhandlingsprotokol 1907-15 1 bd.,

- Forhandlingsprotokol 1911-15 (Bestyrelsen) 1 bd.,

- Forhandlingsprotokol 1909-12 (Diskussionsklubben) 1. bd.,

- Love, Korrespondance 1907-15 1 læg.

- Cappelen, Kurt: Kvindevalgretsforeningen for Kallundborg og Omegn, Manuskript 1972.

Husmoderforeningen, Kalundborg, Arkiv, nr. 1975/119. Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv.

Skoler - private (gamle), 1 læg. Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv

Personregister & Personalhistorisk Afdeling. Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv.

J.S. Møllers Arkiv. Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv.

Elna Munchs Arkiv, Privatarkiv nr. 7007, pakke nr. 3-6 og 22-24. Rigsarkivet.

TRYKT MATERIALE:

Ankerstrøm, A.: Friskolen gennem hundrede Aar, bd. 3, Hjem og Skoler. Odense 1949.

Broch, Birte: Da kvinderne i Køge fik valgret, i: Køge Studier 1990.

Holbæk Amts Social-Demokrat 1915.

Kallundborg Avis 1907-15. (Højre.)

Kalundborg Dagblad 1907-15. (Det radikale Venstre.)

Kalundborg Folkeblad 1915. (Venstre.)

Kvindevalgret. Medlemsblad for Landsforbundet for Kvinders Valgret 1908-15.

Løgstrup, Birgit: Kvinderne og valgretten på Viborgeggen, i: Fra Viborg Amt 1990.

- Møller, Ingeborg: - og de troede, at Hjertebaand kan bryde. Minder fra Flensborg. København 1946.
- Møller, Jens: Af mit Liv, i: Aggebo, Anker (red.): Asklepios' Tjenere. Danske Lægemoirer. København 1936.
- Møller, J.S.: Asklepios og hans slangestav. Lægekunstens symbol. Med biografiske notitser af Knud O. Møller. København 1961.
- Nielsen, Hanne Rimmen & Eva Lous (red.): Kvinder Undervejs. Dansk Kvindesamfund i Århus 1886-1986. Århus 1986.
- Nielsen, Hanne Rimmen: Lokal kvindehistorie, i: Journalen, Lokal- og kulturhistorisk tidsskrift, nr. 2 1991.
- Nielsen, Hanne Rimmen: Generationer i den danske kvindebevægelse 1900-1940, i: Nyhedsbrevet Kvindeforskning, Styringsgruppen for Kvindeforskning, nr. 3 1991.
- Nyberg, Tore & Thomas Riis (red.): Kalundborgs historie, bd. 2, Tiden 1830-1980. Kalundborg 1987.
- Nørgaard, Fred. (red.): Danmarks Folkehøjskoler. Den danske Folkehøjskole gennem hundrede Aar, bd. 2. Odense 1940.
- Nørregaard Hansen, Hanne: Landsforbundet for Kvinders Valgret 1907-15, Speciale i historie, Københavns Universitet 1992.
- Rambusch, Sigurd: Først valgret - så følger alt det andet, i: Dahlerup, Drude & Kristian Hvidt (red.): Kvinder på Tinge. Kvinder i landspolitik i 75 år. København 1990.
- Skolestatistik 1910. Odense 1911.
- Statistiske Meddelelser 1909, 1913, 1917. De kommunale Valg.

Historisk Samfund for Holbæk Amt

Ekspedition

antikvar, cand.mag. J.L. Østergaard Christensen
Museet for Holbæk om Omegn
Klosterstræde 14-16
4300 Holbæk
Telefon 53 43 23 53
Postgirokontor 9 05 26 07

Historisk Samfunds styrelse

Godsejer Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig, Eriksholm, formand.
Museumsinspektør, mag.art. Else Asmussen, Holbæk.
Antikvar, cand.mag. J.L. Østergaard Christensen, Holbæk, kasserer.
Stud.mag. Mogens Schou Jørgensen, København.
Sognepræst O. Bruun Jørgensen, Undløse, sekretær.
Arkivar, cand.mag. Peter Korsgaard, Holbæk.
Sparekassedirektør, cand.polit. K.G. Kaaber, Holte.
Overbibliotekar Gert Fabrin, Asnæs.
Gårdejer Børge Geert Olsen, Kelleklinte.
Fuldmægtig Palle Bruun Olsen, Kalundborg.

Historisk Samfund 1992

Det første arrangement i foreningsåret 1992 var Historisk Samfunds årsmøde, som afholdtes på Hotel Strandparken i Holbæk onsdag den 8. april.

Generalforsamlingen afholdtes med magister Herluf Nielsen som dirigent. Formanden aflagde beretning, hvorunder han omtalte idéudvalgets arbejde; formanden beklagede i samme forbindelse den ringe tilslutning til foreningens arrangementer i 1991.

Det reviderede regnskab for 1991 blev forelagt af kassereren. Regnskabet udviste et driftsunderskud på 1.826,48 kr., hvorefter status balancerer med 50.234,61 kr. Trykningsudgiften for årbogen, som er regskabets ubetinget største udgiftspost, har beløbet sig til 33.306,- kr. Medlemstallet for 1991 er opgjort til 360.

De afgående styrelsesmedlemmer, kammerherre, godsejer Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig, sognepræst O. Bruun Jørgensen og sparekassedirektør, cand.polit. K.G. Kaaber, genvalgte. Foreningens to revisorer blev ligeledes genvalgt, og årskontingentet fattsattes uændret til 80,- kr.

Efter generalforsamlingen afsluttedes årsmødet med et offentligt foredrag, hvor museumsinspektør, cand.mag. Michael Andersen, Roskilde Museum, fortalte om: Forbindelser mellem Danmark og Mecklenburg-Vorpommern i middelalderen.

Foredraget dannede optakt til Historisk Samfunds forårsudflugt, som afvikledes i dagene 28.-31. maj (Kristi Himmelfartsferien). Turen gik til Rostock, Bad Doberan, Stralsund og Rügen med Arkona. Turen afvikledes i samarbejde med Museumsforeningen for Holbæk og Omegn. Turledere var museumsinspektør, mag.art. Else Asmussen, Museet for Holbæk og Omegn, og cand.mag. Hanne Dahlerup Koch, København.

I forbindelse med udsendelsen af årbogen Fra Holbæk Amt 1991 blev der foretaget en medlemshvervekampagne, som i årets løb har resulteret i, at 23 nye medlemmer er blevet optaget i foreningen.

Historisk Samfunds efterårsudflugt lørdag den 5. oktober gik til København. Her havde deltagerne – takket være velvilje fra Den danske Bank – lejlighed til at bese Erichsens Palæ, Holmens Kanal 2, det tidligere hovedsæde for Københavns Handelsbank. Bygningen og dens enestående og velbevarede rumdekorationer (såvel lofts- og vægmalerier som stukarbejder) fra tiden omkring 1800 blev forevist af Kai Centervall, medarbejder i Den danske Banks Public Relation-afdeling. Senere aflagde selskabet besøg på Nationalmuseet, hvor afdelingschef, mag.art. Niels-Knud Liebgott forklarede om nybyggeriet og foreviste dele af museet.

Forud for udflugten afholdtes tirsdag den 29. september et offentligt foredrag på Hotel Strandparken, hvor museumsinspektør, mag.art. Bodil Busk Laursen, Nationalmuseet, fortalte om »Det nye Nationalmuseum« – som introduktion til udflugtens museumsbesøg.

Regnskab 1991

DRIFTSREGNSKAB

Indtægter:

Tilskud

fra stat, amt og kommuner	13.650,00	
fra pengeinstitutter	1.500,00	15.150,00
Kontingenter		31.230,25
Salg fra lager		1.146,00
Renter		4.889,85
Diverse		360,00

52.776,10

Driftsunderskud		1.826,48
-----------------------	--	----------

54.602,58

Udgifter:

Årbogens trykning		33.306,60
Årbogen, honorarer		271,20
Møder og udflugter		9.377,63
Tryksager og porto		8.788,30
Diverse		2.859,45

54.602,58

STATUS pr. 31.12.1991

Aktiver:

Indestående i bank	31.544,68
Indestående i sparekasse.....	18.348,26
Indestående på postgirokonto	340,67
Lagerbeholdning	1,00
	<hr/>
	50.234,61

Passiver:

Formue, saldo pr. 1.1.1991	52.061,09
÷ driftsunderskud ifølge driftsregnskab	1.826,48
	<hr/>
	50.234,61

Regnskabet er forsynet med følgende påtegning:

Regnskabet for 1991 er afsluttet den 4. februar 1992

Holbæk, den 4. februar 1992. J.L. Østergaard Christensen (sign.)

Regnskabet er forsynet med følgende revisionspåtegning:

Ovenstående regnskab for 1991 er dags dato revideret. Sparekasse-
konti og girokonto er kontrolleret. Intet at bemærke.

Holbæk, den 26. marts 1992. Ida Frøkjær-Jensen (sign.)

Jon Mortensen (sign.)

Historisk Samfunds publikationer

Årbøger »Fra Holbæk Amt« (1907 ff):

Årgangene 1907-08, 1910-12, 1919, 1922, 1924-33, 1935-43 og 1946-73	å	30,00 kr.
Årgangene 1974-75 og 1977-79	å	40,00 kr.
Årgangene 1980-82	å	50,00 kr.
Årgangene 1983-87	å	60,00 kr.
Årgangene 1988-1991	å	80,00 kr.
H.V. Clausen: »Fra Holbæk Amt – topografisk-historiske Skildringer«, 2. udgave, 1-6 hefter, 1948-53		40,00 kr.
J.P. Jensen: »Holbæk Amts Valgkredse og deres valgte Mænd 1948-1918« (Ruds Vedby- og Svinninge-kredsene), 1932. 236 s.		5,00 kr.
J.C. Jessen: »Løve Herreds Skolehistorie indtil ca. 1850« 1955. 120 s.		5,00 kr.
Otto Smith: »En dansk Købstadshavns Historie« (Holbæk), 1925. 130 s.		25,00 kr.
»Bronzealderens Billedkunst«, red. af O. Bruun-Jørgensen Og M. Schou Jørgensen. Udgivet i forbindelse med helleristningsudstilling 1972. 112 s.		20,00 kr.
Minna Holm Kragelund og Ingeborg Christmas-Møller: »Litteratur om Lammefjorden« 20 s., 1973		5,00 kr.
Flemming Beyer, Tonny Bødtker Munch og Jørgen Ganshorn Nielsen: »Hørby kirke – en bygningshistorisk redegørelse«. Særtryk. 44 s., 1980		10,00 kr.

I kommission

»Guld fra Nordvestsjælland«, red. af M. Schou Jørgensen. Udgivet af Holbæk Amts Sparekasse (nu Sparekassen Nordvestsjælland) 1975. Med bidrag af P.V. Glob, Thor- kild Ramskou, Mogens Schou Jørgensen, Ulla Lund Hansen, Kirsten Bendixen, Fritze Lindahl og Iørn Piø. 248 s.		304,37 kr.
--	--	------------